Иван Божилов

Българската архиепископия XI–XII век. Списъкът на българските архиепископи

ИК „Гутенберг“

Иван Божилов

БЪЛГАРСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ XI–XII ВЕК. СПИСЪКЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ АРХИЕПИСКОПИ

ИК ГУТЕНБЕРГ

Книгата се издава
със спомоществователството на Св. Синод
на Българската православна църква –
Българска патриаршия

ИВАН БОЖИЛОВ

БЪЛГАРСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ XI–XII ВЕК. СПИСЪКЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ АРХИЕПИСКОПИ

ИК „Гутенберг“
София 2011

© Иван Божилов, автор, 2011
© Жеко Алексиев, художник на корицата, 2011

ISBN 978-954-617-118-4

В памет на Иван Снегаров

НЯКОЛКО ПРЕДВАРИТЕЛНИ СЛОВА

Историята на Църквата всъщност трябва да се нарича история на истината

ПАСКАЛ

През 1019 г., след триумфа в чест на победата си над България – тържествената процесия започнала от Златните врата и завършила пред Великата църква, или „Св. София“, – император Василий II (976–1025) издал сигилий, т.е. императорски акт, скрепен с оловен печат, с който утвърдил монах Йоан, българин по рождение, за *архиепископ на България*. Този важен документ бил последван скоро от още два – единият бил оповестен през май 1020 г., а другият, при всички случаи по-късен, е без дата (*ante a.* 1025). С тези разпоредби византийският василевс очертал диоцеза на *Българската архиепископия* – граници и епархии, правата на архиепископа и епископите.

Тези три акта, които третирали един и същ проблем, върнали Българската църква там, откъдето тя била тръгнала в 870 г. Започнало църковното ежедневие и заедно с него продължителната история на една институция, която оставила трайни дири в живота на три средновековни държави – България, Византия и отчасти Сърбия. Архиепископията изпитала различен по произход натиск и в същото време била облагодетелствана от не по-малко разнообразна държавна подкрепа и покровителство. Тя била създадена като *Българска архиепископия* – за това говорят както разпоредбите на Василий II, така и пълното съвпадение на нейния диоцез с територията на покореното в 1018 г. Българско царство и границите на закритата по същото време Българска патриаршия. Това

продължило, докато в международния живот липсвали българска държава и независима българска църква. До 1186 г. Възстановяването на Българското царство, т.е. Renovatio Imperii Bulgarorum et Graecorum (както и раждането на сръбската държава на Неманичите), променило напълно политическия и църковния контекст, в който дотогава се осмисляло съществуването на Архиепископията. Национализирането на църквите – един процес, който имал трайно развитие във Византийския свят – преди всичко единството и хармонията между държава и църква (Imperium et Sacerdotium), не засегнало Българската архиепископия. Тази рожба на политиката на Василий II останала *Българска* (основната част от паството) по определение – най-вече титулатурата на архиепископите, – но нейният диоцез не се идентифицирал с нито една от балканските държави.

Сетне в продължение на повече от три столетия в пределите на Османската империя Архиепископията – тя си оставала *Българска* – била обвързана със съдбата на немалка част от християнските поданици на султана, които били принудени да живеят сред враждебна цивилизационна среда и силно изразено чуждо политическо господство (според M. Crusius султан Селим II [1566–1574] се представил пред венецианците като „изпратен от Бога изтребител на християнската вяра"). До 1767 г., когато по предложение на вселенския патриарх Самуил Ханджери (1763–1768) и с ираде на султан Мустафа III тя била закрита. Така след сложна, понякога трудна, дори мъчителна история, продължила 750 години (по-точно 748), Архиепископията, която играла важна роля в църковния, а в немалко случаи и в политическия живот на Византийския свят, прекратила своето съществуване. И останала в миналото, там, където е нейното място.

Вече повече от едно столетие историята на *Българската архиепископия* е обект на силен научен интерес. И това едва ли изненадва някого. Тук нито е мястото, нито пък е нужно да правя очакваната в такива случаи историографска справка. Задоволил съм се с библиографски данни. Все пак не бих могъл да не отбележа трудовете на Х. Гелцер (1902) и Ив. Снегаров (I–II, 1924, 1932). Особено внимание заслужава

двутомното изследване на българския историк. И не го правя от национално пристрастие. Въпреки че от публикуването на втория том са изминали осемдесет години, този обемист труд (около 1000 с.) остава основният инструмент за опознаване историята на Архиепископията. И затова веднага искам да отбележа, че нямам никакви амбиции да се присъединявам към прочутите си предходници и да пиша нова история на *Българската архиепископия*. Казвам това, тъй като надсловът на тази малка книга би могъл да подведе някого. Въпреки това го запазвам като най-подходящ, а с допълнението и като най-точен, както ще се види по-нататък.

Моята цел е много, много по-скромна. Тя се състои в подготовката на критично издание на така наречения Списък на архиепископите на България, известен повече като Дюканжов каталог. Идеята за това издание е отдавнашна, но първите практически стъпки бяха сторени преди двадесет години. През ноември-декември 1990 г. бях Directeur d'études associé в EHESS (Париж). Тъкмо тогава имах възможност да работя при много добри условия с Cod. Paris gr. 880 – да препиша текста (с молив, както повеляват правилата на Bibliothèque Nationale) и да сравня всички стари издания на този кратък, но много важен текст.

Проблемът с Московския ръкопис (ГИМ Син. 286) беше по-труден. През август 1991 г., когато пребивавах (за първи и за последен път) в Москва, Държавният исторически музей от дълго време беше в процес на основно преустройство и затворен за посещение. Само приятелската помощ на проф. Г. В. Попов ми осигури достъп до богатата ръкописна сбирка на тази великолепна институция. В една необичайна обстановка – отвътре сградата на ГИМ сякаш бе изтърбушена – аз се възползвах от любезността на сътрудниците на музея, получих кодекса и в една уютна зала можах да работя с него.

Когато всички трудности бяха зад гърба ми – преди всичко работата *de visu* с двата ръкописа, – и разполагах с условията за подготовката на едно ново, и то критично издание на този много важен извор, изданието не се появи. Въпреки че беше в почти завършен вид още в 1995 г., когато го обявих за първи път (**Снегаров**, История, 1, с. XI). Някак си неу-

сетно други намерения, идеи, проекти, както бихме казали днес, вече в европейски контекст, ангажираха моето време. По този начин желанието ми за подобно издание постепенно отслабна. Това отстъпление от вече стореното продължи повече от петнадесет години. Накрая причината за почти окончателното оттегляне на проекта бяха не появилите се междувременно изследвания върху Списъка, а желанието ми да завърша една обемиста книга с още по-отдавнашни корени – „Византийският свят“ (2008), обсебило ме за дълго време.

Изминалите две десетилетия бяха не само забрава за един важен проект, но и донесоха, неизбежно, някои промени в някогашната ми идея. Първоначалното ми намерение, нека повторя, беше за критично издание на текста с необходимия в такива случаи коментар. Промените или по-точно идеите за промени бяха следствие от грижите ми към фототипното преиздаване на „История на Охридската архиепископия“ на Иван Снегаров (1995). Новият прочит на тази великолепна книга ме стимулира да преосмисля съдбата и значението на тази забележителна църковна институция. Идеите ми, макар и в много ограничен размер – основание за тяхното обнародване беше по-скоро предговорът, написан от Ив. Снегаров за втория том на неговото изследване, колкото самата История, – бяха изложени в моя предговор, онасловен „Историята на Охридската архиепископия в човешката съдба и изследователската дейност на Иван Снегаров“ (История, 1, V–XVI). Няколко години по-късно тези идеи намериха отражение в „История на средновековна България VII–XIV в.“ (1999; 2006[2]). Но с тези кратки бележки интересът ми към църковната история на българите през 11.–12. век не завърши. Напротив. Той не само се съхрани, но и нарасна. Не към историята на Българската архиепископия (едва ли някой би се осмелил да пренапише книгата на Ив. Снегаров), а към нейното раждане и историческата ѝ роля в живота на българите и на целия Византийски свят. Важна част от който са нейните духовни водачи, нейните архиепископи.

Моментът за ново издание на *Списъка на българските архиепископи*, но вече поставен в неговия исторически контекст, настъпи. Продължителните размишления, съпроводени от неизбежните колебания, бяха преодолени. Реших да завърша тази книга и да я предложа на четящата публика; да я направя достъпна както за професионалисти, за които би била instrumentum studiorum, така и за един по-голям кръг от читатели, които в една или друга степен проявяват интерес към една институция, обединявала в различно време българи (преди всичко), гърци и отчасти сърби; и в същото време нерядко ги е разделяла; раздяла, довела до закриването на Архиепископията; съдба, характерна за историята на този свят, чийто център е бил Константинопол, а периферия – славянските страни, изповядващи православното християнство; свят, който наричам *Византийски*.

В основата на тази малка книга е списъкът, или *Ordo episcoporum*, чийто надслов гласи: „Архиепископите на България“. Също малък и по-точно кратък текст. Този ограничен обем не му пречи да бъде твърде значим. И то не само като конкретен исторически извор. Традиционен. Текст, който съдържа определена информация за определена институция (в нашия случай). Разбира се, и това не е никак малко, тъй като Българската архиепископия не може да се похвали с богата изворова база. Вярно, разполагаме със сигилиите на Василий II, които фиксират началото, разкриват идеята и установяват реперите на църковно-историческата география. Списъкът не е само скучно изброяване на имена, както би могъл да си помисли някой, който го гледа отдалече. Той също изразява една идея, която експлицитно се превръща в елемент от една идеология; той допълва това, което липсва в сигилиите, издадени от Василий II, свързва се с тях и се превръща в едно цяло.

Списъкът е познат вече около двеста и петдесет години, но неговият нов прочит е задължителен. И тук не мога да не припомня впечатляващото есе на Лабрюйер, публикувано само осем години след като Дюканж обнародва за първи път нашия списък: „Изучаването на текстовете е от неоценима полза; това е най-краткият, най-сигурният и най-приятният път към всички познания. Приемайте нещата от първа ръка; черпете от източника; обръщайте и преобръщайте текста; научете го наизуст; цитирайте го при удобен случай; стремете

се най-вече да вникнете в смисъла му изцяло и в подробности; вникнете в привидните противоречия на оригиналния автор; съгласувайте основните му идеи, направете си сами изводи...“ (превод Ст. Атанасов)

Възможността за този нов прочит на „Българските архиепископи“ дължа на немалко приятели и колеги. Сред тях се открояват две имена, тези на Андре Гийу и Г. В. Попов. Нека приемат моята искрена благодарност.

24 юни 2011
Св. Йоан Кръстител – Еньовден

Иван Божилов

ГЛАВА I

БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА 870–1018 г.: ОТ АРХИЕПИСКОПИЯ ДО ПАТРИАРШИЯ

1. Началото: Архиепископията 870–913 г.

С мирния договор, сключен през 681 г., Византия признала загубата на две свои провинции, Малка Скития и Долна Мизия[1]. Това не била първата териториална загуба за империята, но това била загуба, дошла след военно поражение (ако вярваме на Константин Багренородни, петдесетина години преди това император Ираклий I – победителят на персите [!] – отстъпил земи в далечния Балкански северозапад на сърби и хървати). Със същия договор империята на ромеите била принудена да приеме, че тези области вече са част от друга държава. Тази държава била България. Териториалните промени не само позволили на българите да се установят трайно в пространството на юг от Дунав (дори да изградят новата си столица там!) с всички последици от тази геополитическа промяна, но и да покорят местното население, сред което преобладавали славяните, дотогава поданици на Византия. Българите като всички варвари се стремели на юг, търсейки по-богати, по-плодородни земи, огрявани от помилостиво слънце. Сега пътят към изконните земи на ромеите бил открит. И българите не пропуснали да се възползват от тази възможност. В първите десетилетия на 9. век Българското канство обхващало обширни територии в източната и централната област и отчасти в западната част на полуострова[2].

[1] Вж. **Божилов**. България и Дубровник – Регести, № 1, с. 14–15.

[2] **Божилов, Гюзелев.** История, 126–166 (В. Гюзелев).

В края на 7. век българите завладели и се установили в земи, които са били християнизирани преди столетия. Книжовни текстове, многобройни епиграфски паметници, археологически материали, както и следи от богата архитектурна дейност говорят убедително за разпространението на Христовата вяра и за богатия религиозен живот на градове като Сердика, Одесос, Филипопол, Хисаря, Пауталия, Рациария, Никополис ад Иструм, Никополис ад Нестум, Марцианопол, Месемврия, Созопол и много други[3]. Балканските провинции на империята били поле на апостолическа проповед, която давала богата реколта. С името на апостол Андрей било свързано (може би легендарно!) християнизирането на Византион (бъдещия Константинопол), както и проповеди по бреговете на Черно море[4]. Апостол Павел създал християнската община в Солун и адресирал две послания до жителите на града; обект на такива проповеди били и жителите на Филипи. Преданията поднасят още по-богата информация за началната история на църквата в много градове на Тракия – Филипопол, Берое, Дебелт, Анхиало, Одесос. Не били малко и мъчениците, загинали за истинската вяра (Дазий в Дуросторум)[5]. Всички сведения, с които днес разполага историческата наука, подсказват недвусмислено, че балканските провинции на Рим и сетне на Византия не се различавали от останалите. В тях християнската вяра (от началото на 4. век) процъфтявала и давала богата реколта.

Промяната била колкото очаквана, толкова и изненадваща; очаквана, защото варварите отдавна били на дунавската граница на империята; изненадваща, защото враговете, които идвали от север, действали с бруталност и жестокост, които прекършвали лесно местното население. Първи били готите – западни и източни, сетне хуни, авари, славяни (те се настанявали да живеят във византийските земи) и, разбира се, българи (поне от началото на 6. век насетне). Учените

[3] **Dujčev**. Testimonianze archeologiche, 184–186 *et passim*.

[4] **Janin**. Les églises, I, p. XI; **Божилов.** Византийският свят, с. 374.

[5] **Dujčev**. Testimonianze archeologiche, p. 197; **Божилов, Гюзелев.** История на Добруджа, 2, с. 43 (Ив. Божилов).

спорят за степента на опустошение, нанесено от варварите в южнодунавските провинции на Ромейската империя[6]. И ще продължават да спорят, защото това е смисълът на науката. Две последици от разорителните и разрушителни набези, продължили почти три столетия, не могат да бъдат отречени.

На първо място, демографската криза. Разбира се, в различните балкански провинции тя се развила в различна степен; някъде действала по-слабо, другаде била толкова силна, че довела до изменение на етническата характеристика на цели области. Смъртността и отвличането в робство съпровождали всеки един опустошителен набег, но особено силно било обезлюдяването, което било следствие от насилственото прогонване и изселване на многолюдно население. Класическият пример, разбира се, е Пелопонес, който бил напуснат от местното гръцки говорещо население (то намерило убежище в Южна Италия), а опразнените земи били заети от славяни[7]. Този пример в териториален аспект е доста отдалечен от Малка Скития и Мизия, дори от Тракия, но няма никакво съмнение, че това е бил механизмът, движил демографските и етническите промени. Тези промени са били не само фактор за намаляване броя на ромеите (в отделни области), но и за намаляването на християните. Изчезването на голяма част от вярващите в Христа и членове на неговата Църква логично водело към разрушаване на епископската мрежа, към унищожаване на епископски и митрополитски средища, към опожаряване и рушене на самите Божи храмове.

Тъкмо тук, в балканските провинции на Византия, българите завършили това, което били започнали на изток: доизградили държавата си без всякаква връзка с миналото на земите, където се били установили; доизградили я според своите схващания и по своя си модел. Така тя била далече

[6] **Острогорски**. Историја Византије, 110–111; **Божилов, Гюзелев.** История, 27–54 (В. Гюзелев).

[7] Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico e note. A cura di **Iv. Dujčev**. Palermo, 1976 (= Publicazioni dell'Istituto Siciliano di Studi bizantini e neoelenici – Testi 12), 2–25; **P. Lemerle**. La chronique improprement dite de Monemvasie : le contexte historique et légendaire. – REB, XXI, 1963, 5–49.

от Византия, но твърде близка с варварските държави, родили се в западните предели на някогашната Римска империя. Различавала се от тях по едно: господстващата религиозна атмосфера; българите не само не били християни, но и виждали в лицето на християните ромеи основните си врагове. По този начин ясната опозиция *българи – християни (ромеи)* била най-важният белег на идеологическото и политическото противопоставяне между двете страни – Българското канство и Византийската империя; противопоставяне, което моделирало отношенията им през следващите столетия, независимо от промените, които щели да настъпят[8].

Вървяла ли е България към кръщение? Това е питане, което твърде често се поставя, когато се изучава историята на България от края на 7. до средата на 9. век. Без колебание мога да кажа, че отговорът е отрицателен. Не защото така ми харесва или защото обратното не се вмества в моята концепция (най-лошото за един историк!), а защото християнството не се вмествало в модела на българското общество и на българската държава; защото християнството противоречало на историческото мислене на българите, което било много далече от представите на ромеите за миналото на икуменето, на тяхното икумене; в същото време, защото в концепциите на българите за тяхната държава и нейното бъдеще нямало място за християнската религия; защото българите били издигнали една постройка, от която гледали на света с други очи[9].

Случайните опити за разпространяване на християнството сред българите (814–815; 831–832) били ликвидирани от върховната власт в държавата, угасени били и най-слабите искри, останали от потушения огън, които биха могли да засегнат някой от поданиците на българския кан[10]. И затова някак неочаквано, както за византийските, така и за западните автори, българският кан Борил наложил на своите поданици християнската вяра; наложил я, като използвал много жестоки средства и с цената на много смърт сред елита на българите; нанесъл дълбоки рани, които с времето зараснали, но оставили трайни дири по снагата на българското общество. Кръщението на българите било рязка, брутална, разтърсваща промяна; психологически срив, унищожаване на манталитет, граден в продължение на столетия. Българското общество било обхванато от объркаността и неспокойствие, от смут и несигурност. Българинът изведнъж бил откъснат от вярата на дедите си и хвърлен насила в обятията на един непознат нему Бог, и то Бог, който можел така жестоко да наказва. Никак не било лесно на българите да се привържат към една нова вяра, която вместо така хваленото християнско милосърдие („Обичай ближния си!“) не закъсняла да покаже жаждата си за кръв[11].

* * *

Да потопиш българина трикратно във вода и да го накараш да се отрече от Сатаната (за когото той не знаел нищо, тъй като неговите зли сили били други), все още не означавало, че той е станал християнин. Необходимо било време – и то много – и инструмент. Инструментът се нарича *Църква*. Българският кан Борис е бил държавник и след като се решил на такъв ход, т.е. да наложи със сила нова вяра на народа си, без да се страхува от последиците и без да се плаши от средствата, които трябвало да използва, той разбрал, че трябва да стори следващата крачка, и то не по-малко важна от първата: да изгради своя (национална) църква. За съжаление, за да го стори, на него му е била необходима външна помощ. Очаквано, той се обърнал към Византия. Някои свидетелства, макар и косвени, подсказват, че Борис е поискал от Константинопол да му ръкоположи *патриарх*[12]. Дали българският владетел е

[8] **Божилов**. Седем етюда, 45–47.

[9] За България до налагането на християнството: пак там, № 1. Раждането на средновековна България, 11–72.

[10] Пак там, № 2, 82–84; **Божилов.** Византийският свят, 368–369.

[11] **Божилов**. Седем етюда, № 2, 89–91.

[12] Искането на кан Борис да получи разрешението на Константинопол за ръкополагането на български патриарх не е засвидетелствано. В писмото на Фотий до българския владетел, напълно очаквано, дори не се споменава този проблем. Но папа Николай I в отговор 72 на питанията на Борис пише: „Вие питате дали е позволено да ви се ръкоположи патриарх“

бил толкова наивен, за да отправи такова искане (и то към един Фотий!)? Ще ми се да вярвам – особено след всичко, което е сторил, – че Борис не е бил толкова простодушен. Тогава? Дали пък българският владетел, самият той християнин-прозелит, не е познавал достатъчно добре институцията Църква, така както са си я представяли в Константинопол (и политическата идеология на империята, разбира се), и си е въобразил, че редът е бил такъв? Ето защо Фотий му написал обширно писмо, чието допълнително заглавие гласяло: „каква е работата на архонта"; но не за да отговори на искането – той не му обърнал внимание, – а за да въведе Борис в догматиката на вярата, в организацията на християнския организъм, наречен Църква, и в нейната история[13]. Има още една възможност, която не бива да остане без внимание: Борис съзнателно е отправил невъзможното (дори обидно за ромеите!) искане, за да бъде сигурен, че ще получи отрицателен отговор. Евентуалният отказ на Константинопол му е бил необходим, за да може с чиста съвест и без угризения да се обърне към друга институция, която е била в състояние да му помогне. Това било Папството. Борис е бил щастлив, че е имал избор. И е решил да се възползва от тази възможност.

Отново изненадващо, започнала дипломатическа активност с посока Запад, която по своята интензивност има само един аналог в българската средновековна история: преговорите между цар Калоян и папа Инокентий III (началото на 13. век)[14]. През последвалите три години – от средата на 866 до средата на 869 – между Плиска и Рим постоянно се дви-

(ЛИБИ, II, с. 110). Няма съмнение, че българският кан първо се е обърнал към Константинопол и след отказа на патриаршията (или след нейното мълчание?) той е направил опит да получи патриарх от Рим или поне да проучи проблема (папата също е бил категоричен: „На първо време вие трябва да имате епископ", и едва по-късно да бъде избран архиепископ).

[13] **Photius**. Epistulae, I, № 1, pp. 1–39; **Божилов.** Византийският свят, 131–132.

[14] Вж. Преписката на папа Инокентий III с българите. Увод, текст и бележки от Ив. Дуйчев. – ГСУ ИФФ, XXXVII, 3, 1942; ЛИБИ, III, 308–373; Държава и Църква през XIII век. С., 1999, 7–54; **Божилов**. България и Дубровник – Регести, № 10, с. 37–39 (издания, преводи и литература).

жели пратеници на Борис и на папата (първо Николай I, после Адриан II), които пренасяли мненията на двете страни за организацията и съдбата на Българската църква. Няма да навлизам в подробности, тъй като този много кратък период от българската история е добре изучен, и ще се задоволя само с кратка хронология на важните събития[15].

В своето окръжно послание, адресирано до „източните архиерейски тронове, казаната Александрия и останалите... [Антиохия и Йерусалим]", патриарх Фотий уведомява своите събратя: „... не бяха изминали още две години, откакто този народ [народът на българите] започна да почита християнската вяра, когато мъже нечестиви и отвратителни... мъже от мрак (ἐκ σκότος) изскочили (защото били рожби на западния дял (τῆς γὰρ ἑσπερίου μοίρας), т.е. на Запада, на западните страни)[16]. Посланието на константинополския архиерей е писано през първата половина на 867 г.[17], следователно мъжете от Запада са пристигнали в България в края на 866 г. (писмото на Фотий до кан Борис е писано през 865 г.[18]). Повече сведения за връзките на Плиска с Рим се намират в изворите, които сме свикнали да наричаме латински или западни.

И така, на 29 август в Рим пристигнало българско пратеничество, съставено от кавхан Петър и боилите Йоан и Мартин. От името на кан Борис те връчили на папа Николай I един текст, който съдържал 114 въпроса, на които българският владетел очаквал отговори[19]. Почти по същото време българско пратеничество заминало за Регенсбург с молба

[15] **Божилов, Гюзелев.** История, 177–186 (В. Гюзелев).

[16] **Photius**. Epistulae, I, № 2, p. 42_{55-58}.

[17] Пак там, с. 39.

[18] Пак там, с. 1.

[19] ЛИБИ, II, 65–125 (текст и превод Д. Дечев). За въпросите на кан Борис и отговорите на папа Николай I: **Ив. Дуйчев**. Славяно-болгарские древности IX-го века, и Еще о славяно-болгарских древностях IX-го века. – In: **Iv. Dujčev**. Slavia Orthodoxa. Collected Studies in the History of Slavic Middle Ages. Variorum Reprints, 1970, № 1 и 2; **Idem**. Die responsa Nicolai I. papae ad consulta Bulgarorum als Quelle für die bulgarische Geschichte. – In: **Idem**. Medioevo, I, 125–148; I Responsa papa Nicolò I ai Bulgari neoconvertiti. – Ibidem, III, 143–173.

към императора да бъдат изпратени в България епископи и свещеници. На 13 ноември 866 г. на българските пратеници били връчени отговорите на българските питания, общо 106, съставени от името на папа Николай I. Вероятно наскоро след това кавхан Петър и неговите придружители заедно с папските пратеници, епископите Формоза Портуенски и Павел Популонски, се отправили към България. В края на ноември или началото на декември 866 г. те пристигнали в българската столица (за тези мъже, дошли от мрака = залеза = Запада, пише Фотий)[20]. Последиците от пристигането на латинското духовенство в Плиска не били изненада за българите (?), но със сигурност са предизвикали гнева на Константинопол („нечестиви и отвратителни“ люде). Малко по-късно, в началото на 867 г. пристигнал и отговорът на Людовик Немски: в България се появил Херменрих, епископ на Пасау, придружен от неизвестен брой духовници[21]. Тъй като заварили там папските легати, които вече вършели своята недотам приятна за българите работа – наскоро християнизирани, те били принудени отново да встъпват в Христовото стадо, по други правила, които те едва ли са могли да разграничат от константинополската практика, – те скоро напуснали страната. Тази първа фаза на отношенията между Плиска и Рим се оказала не само опознавателна и теоретическа, но и със сериозни практически последици.

Следващата фаза се развила по следния модел: през втората половина на 867 г. в Рим пристигнал отново кавхан Петър, този път придружаван от още по-многобройна свита. От папата той искал (от името на своя владетел, разбира се) само едно: епископ Формоза да бъде ръкоположен за архиепископ на България. Отговорът на това искане бил отрицателен и към България потеглили нови пратеници на папската институция (това е станало най-вероятно след 14 декември 867 г., когато бил избран новият папа Адриан II, тъй като месец по-рано починал Николай I) – Доминик Тривенски и Гримоалд

[20] **Божилов, Гюзелев.** История, с. 180 (В. Гюзелев). За известието на Фотий вж. тук бел. 16.

[21] **Божилов, Гюзелев.** История, с. 180 (В. Гюзелев).

Полимартийски. След известен престой в Аквилея (за това свидетелстват вписванията в т.нар. Чивидалско евангелие), те пристигнали в Плиска (в края на 867 или по-вероятно в самото начало на 868 г.)[22].

През третата фаза на краткотрайните връзки на кан Борис с Римския апостолически престол се развил конфликтът, който бил вече загатнат. Българският кан не одобрил изпратените му кандидати (той продължил да държи на Формоза) и кавхан Петър – той пристигнал в Рим през февруари 868 г. заедно с Формоза и Павел – предявил неговото искане. Адриан II проявил упорство – и така провалил мисията в България – и избрал за български архиепископ поддякон Силвестър (!). Новият кандидат се появил в Плиска, но останал в България само 21 дни и потеглил обратно. Борис настоявал за Формоза, но в същото време предложил и нов кандидат – дякон Марин. Отговорът на папа Адриан II отново отхвърлил кандидатурите на българския кан. И това бил краят; край на Борисовите усилия да получи архиепископ от Рим и край на възможностите за папската институция да приобщи към себе си България. Борис бил прекалено отстъпчив (някой ще каже – дипломатичен!), а папите – прекалено неотстъпчиви. И резултатът не бил изненада за никого[23].

През това време в Константинопол настъпили много важни промени, както политически, така и църковни (те били следствие от първите): узурпацията на Василий I и последвалото отстраняване на патриарх Фотий (867)[24]. Това създало възможности за разговори с България. И наистина в Плиска се появили византийски пратеници. Но най-важното било сторено по време на поредния (осми??) Вселенски (?) събор, който бил открит на 5 октомври 869 г., а последното му заседание било проведено на 28 февруари 870 г. Във византийската столица пристигнали български дипломати, сред които не бил кавхан Петър. На 4 март 870 г. в императорския дво-

[22] Пак там, 181–182.

[23] Пак там, 183.

[24] **Острогорски.** Историја Византије, 229–232; **Bréhier.** Le monde byzantin. 1. Vie et mort de Byzance. Paris, 1969², 109–111.

рец се състояла среща, на която се гледало като на извънредно заседание на току-що завършилия събор. На него по елементарен, но убедителен начин бил решен въпросът: на кой трябва да се подчинява Българската църква – на Рим или на Константинопол? Отговорът – не без решителното участие на кавхан Петър (той се бил завърнал от Рим и веднага се отправил към Константинопол) – бил ясен и категоричен: традицията повелявала българите да се присъединят към Константинополската църква и да ѝ се подчиняват[25]. Борис загубил битката. Блудният син бил принуден да се завърне у дома и да приеме тамошния ред. Усилията на българския кан да се откъсне от ромейското настойничество (ако това е била първоначалната му цел) се провалили. Защото традицията била много силна и България нямала сили (или желание?) да се пребори с установения ред. Борис трябвало да приеме изпратения от Константинопол архиепископ – Йосиф или Стефан.

Краят на тази дипломатическа драма, чиито параметри били страните от триъгълника *Плиска – Константинопол – Рим*, отново бил изненадващ. Особено за Борис (за съжаление действията на българския владетел не били така успешни като действията на цар Калоян). Борис е искал от Рим нещо, но го получил от Константинопол; Рим положил много усилия – това не може да се отрече, може да се оспорва само тяхната смисленост, – но не получил нищо в замяна; дори си тръгнал от Плиска позорно; Константинопол проявил и твърдост, и гъвкавост и получил това, което му се полагало по право. Всъщност Борис искал нещо, но получил друго, и то за което в началото дори не е мислил. Политическата обстановка и традицията (може би по-добре би било да се каже – консервативността?) не му позволили да получи друго.

* * *

[25] **Божилов, Гюзелев.** История, 184–185; **Ив. Божилов**. Българският църковен въпрос (870 г.) и хърватският историк Матия Влачич. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев. С., 2006, 231–241.

Така приключил първият, макар и твърде кратък, ясно изразен период от историята на Българската църква: 865–870 г. И двете страни, България и Византия, останали на местата, които заемали в началото. Промяна настъпила само в организацията, и то по вертикала: появил се *български архиепископ*. Но първият проблем, който трябва да бъде изяснен, е статутът на Българската църква. Много е писано по този въпрос, правени са немалко грешки, смесвани са понятия (*автокефалия – автономия*), съставяни са дефиниции и т.н. Няма да се впускам в подробности, тъй като не пиша история на Българската църква[26]. Само ще припомня вече казаното. Някога Ив. Снегаров – безспорно най-добрият историк на Българската църква – писа следното: „Новообразуваната с благословението на цариградския патриарх българска или – по името на архиепископското седалище – Преславска (?) архиепископия не била автокефална, а представлявала от себе си един вид екзархат на цариградския патриарх. Българският архиепископ се ползвал с автономия само във вътрешното управление на подведомствената си църква, а в своите външни отношения той напълно зависел от цариградския патриарх, който и го ръкополагал“[27]. Усилията тази формулировка да бъде преосмислена (особено твърдението на Е. Е. Голубински, че българският диоцез имал, общо взето, статут на митрополия, подвластна на Константинопол) не доведоха до съществени изменения. Само един пример: „Плиско-Преславският архиепископ възглавявал една автономна църква с твърде голям диоцез в силна и независима България. Той се намирал под върховната юрисдикция на константинополския патриарх, но се ползвал с широки права в своята вътрешна църковна дейност“[28]. Това е, което България е получила в 870 г.

Победа ли е било това решение на българския църковен въпрос? (и за кого?) Достатъчно е да се огледаме, да видим откъде е тръгнал Борис и докъде е стигнал, за да си отго-

[26] **Събев**. Самостойна народностна църква, 196–219; **Божилов, Гюзелев.** История, 177–195 (В. Гюзелев).

[27] **Снегаров**. История, 1, с. 3.

[28] **Събев**. Самостойна народностна църква, с. 229.

ворим на това питане. Българският кан не успял да изнуди Рим (факторът Константинопол) и не успял да извоюва архиепископия. Разбира се – ако това е оправдание, – вината до голяма степен е била на папската институция. Папите (Николай I – Адриан II) сякаш не са разбрали проблема. България е била на крачка от йерархическото и каноническо общение с Рим, но тази крачка не била сторена заради самия Рим. И най-важното е, че проблемът не е бил толкова в създаването на институцията, а в личността, която трябвало да оглави тази институция. Поне изворите говорят така. Двете страни в този труден разговор – Рим и България – ги разделяла една отстъпка (?) на римския първосвещеник. Но той не я направил. От това загубили и двете страни. Усилията на Борис се провалили и той бил принуден да започне отначало: да се обърне към Константинопол. Но българският владетел започнал разговорите с Константинопол от неизгодна позиция: първото му искане било надменно подминато, а заплахата, наречена Рим, вече не била толкова силна. През 865 г. Борис поискал автокефална църква начело с патриарх, а на 4 март 870 г. той получил църква, която била под юрисдикцията на константинополския патриарх. Започнал мъчителният път на българите към Господа.

Първите двадесетина години от историята на младата Българска църква били трудни (а защо не и опасни?); за първи път българска институция се ръководела отвън, т.е. от човек, избран и поставен начело от Константинопол; дошъл от града, който се отъждествявал с най-опасния враг на българите и България. Поне доскоро. Обяснимо, дори закономерно е да се знае толкова малко за този кратък период. За една институция, която функционирала чрез внушения отвън, естествено било и информацията да идва предимно отвън. По-лошото е друго: до нас са стигнали само отломки от сведения за живота на Българската църква и това, разбира се, не ни позволява да си изградим сравнително пълна представа за нея. Два са проблемите, които би трябвало да намерят някакво обяснение, а именно: архиепископите (просопографски обзор) и тяхното положение на върха на тази много важна институция и епархиалната уредба на Църквата.

Позицията на архиереите е ясна, защото тя е била функция на позицията на самата Църква: докато институцията е била подчинена на Константинопол, нейният водач се е намирал в същото положение. Наистина сред решенията на събора, свикан да осъди Фотий (879 г.), има текст, който забранява на патриарха да ръкополага „в България“[29]. Но ние не знаем дали тази забрана е влязла в действие. Поне до 893 г. (дори и само заради това, че може би в 879 г. в България е имало архиепископ, който е ръководел съдбините на Църквата през следващите тринадесет-четиринадесет години, т.е. избор не се е налагал).

Много по-сложна е персоналната страна на проблема, т.е. кои са били българските архиепископи. Категорична е само една констатация. И тя е следната: колкото повече се пише, толкова по-неясен става този проблем. Хипотези без основания, теории без граници, много безсмислени твърдения, всичките пръснати из съчинения – малки или големи, – които в повечето случаи са ненужни. Някога В. Н. Златарски, като пренебрегна правилата на историческата критика, отнесе събитията, описани в разказа, онасловен „Чудото с българина“, към 893 г. и по този начин постави архиепископ Йосиф (Стефан) преди и след 893 г.[30] А. Грегоар пък обяви за първи български архиепископ Николай, споменат в надписа от 870/71 г.[31] Откритият през последните години печат, чиято легенда гласи: „Исайя, епископ на България“, даде основание собственикът на печата да бъде провъзгласен за първия архиерей на току-що създадената Българска църква[32]. Още по-причудлива е хипотезата, която отъждествi споменатия в надписа Николай с Николай, „епископ на Хераклея“, и Ни-

[29] **Mansi**, XVI, col. 476B; ГИБИ, IV, 116–117; **Гюзелев**. Покръстване, 138–139.

[30] **Златарски**. История, I/2, с. 249, 252.

[31] **H. Grégoire**. Une inscription datée au nom de Boris-Michel de Bulgarie. – Byzantion, XIV, 1939, 227–234. За надписа и неговата историческа стойност: **A. Kuzev**. Bemerkungen über einige Bistümer in Bulgarien während ersten Jahrzehnte nach 870. – In : Symposium Methodianum. Hrsg. K. Trost, E. Völkl, E. Wedel. Hyeronymus Verlag Neuried, 1988, 187–192.

[32] **Йорданов**. Корпус, 1, V/1, № 132.

колай, епископ на Θεοβουλείας (печат, открит при разкопките на Голямата базилика в Плиска), и „получената“ личност бе обявена за архиепископ на България[33]. Не бе пожален и архиепископ Георги, единствената личност, засвидетелствана документално (10 печата от две матрици [8 + 2], с една и съща легенда, но с различия в иконографията), и едно почти сигурно писмено известие. Дейността на архиепископ Георги

[33] Пак там, V/4, № 149–150 (два екземпляра от един булотирион. За хипотезата вж. **П. Георгиев, Ст. Витлянов**. Архиепископията – манастир в Плиска. С., 2001, 194–199 (П. Георгиев). Нямам нито желание, нито намерение да обсъждам тази хипотеза (?), но трябва да отбележа две неща, които засягат принципиални проблеми. Първо, изключено е Θεοβουλείа да се разглежда като епитет и да се превежда като *богоželana zemya* (с пропуснатото съществително γῆ)! В легендата на печата на всяка цена трябва да присъства името на съответната епископия, иначе печатът губи смисъл, тъй като не може да изпълни своята функция: идентификация на собственика. Може да липсва ἐπίσκοπος (Τὸν Τριαδίτζης Νικῆταν: **Laurent**. Corpus, V/2, № 1504; **Zacos**, II, № 661). Или да се замени с Ποιμενάρχος, но без наименованието на епархията не може (идеята, че местното име *Дяволска река, Дяволски град* е било неподходящо за наименование на епархия и е било заменено с Θεοβουλείας [**Йорданов**. Корпус, с. 85], е неубедителна; епархията Διαβόλεως е добре известна: напр. нотиция 13, app. 2, ред 835). Второ, произволно е твърдението „архиепископската му титла [на българския архиерей – *И. Б.*] е в съответствие с установената през 9. век практика константинополските патриарси да се титулуват върху печатите си „архиепископи“, а подчинените им митрополити само „епископи“ (**П. Георгиев**, 194–195). Проблемът не е толкова елементарен; тук не става дума за случайно хрумване, което се е превърнало в текуща практика, а за формиране на титулатурата на константинополските архиереи, която е рожба на много обстоятелства. Ще си послужа с няколко примера. И така, през 6. век Евтихий (552–565; 577–582) се титулува *патриарх* (тогава титлата започва да се утвърждава като резултат от някои решения на Вселенския събор от 451 г.). Патриарх се е титулувал Тевдет Мелисин Касситера (819–821). След него Антоний I Кассапит (821–837) и Методий I (843–847) са само *епископи*, а през втората половина на същото столетие Игнатий (847–858; 867–877), Фотий (858–867; 877–886), Стефан I (886–892)... вече са *архиепископи на Константинопол Новия Рим*. Така се титулувал и Михаил Керуларий, но след установяването на схизмата (1054) той вече е *архиепископ на Константинопол Новия Рим и вселенски патриарх*. И така до 1453 г. Вж. **Божилов**. Византийският свят, 200–202.

бе отнасяна към 11. век, към 10. век (преди 945 – предшественик на патриарх Дамян – вж.), към края на 9. – началото на 10. век, най-сетне към 877–886, 886–889 г.)[34]. Спирам дотук. Изброяването на безпочвени хипотези и свободни хрумвания не само че няма да ни приближи до някакво решение на проблема, но и ще го объркa още повече. Но ако трябва да бъда точен и честен, този проблем почти няма решение. Има само един архиепископ, чието светителстване с доста голяма степен на сигурност трябва да бъде отнесено към времето между 870 и 893 г. Ако приемем, че изразът „победи коравото и непокорливо българско племе“ трябва да бъде отъждествен със събитията от 865 г., т.е. с масовия бунт срещу налагането на християнството (а това е почти сигурно)[35], тогава няма колебание да се обяви за първи български архиепископ Йосиф (в други ръкописи Стефан). Известно смущение поражда фактът, че „Чудото с българина“ е един, общо взето, легендарен текст, запазен в късни ръкописи. Тази идентификация дава отговор на още едно питане: титлата на българския църковен водач. Очевидно тя е била „архиепископ“, въпреки известно подозрение в щедростта на Константинопол.

Остава Исайя, епископ на България (изписването ΒΟΥΡΓΑ/ΡΙΑC, т.е. Βουργαρίας вместо Βουλγαρίας не е пречка). Мисля, че и този печат – а с това и дейността на неговия собственик – би трябвало (!) да се отнесе към 870–893 г. Но и това е само предположение.

Усилията за установяване на българските архиепископи (870–893) – поименно и с просопография, права и функция – са свързани с разкриване на църковната организация, т.е. епархиалната уредба на Българската църква. Със съжаление трябва да отбележа, че това е проблем, който в никакъв слу-

[34] **Йорданов**. Корпус, 1, V/3, № 133–142 (10 екземпляра от две матрици; дата: 877–886, 886–889); **Laurent**. Corpus, V/2, № 1491 (дата: 10. век, *terminus ante quem*: 945; предшественик на патриарх Дамян [945–972]); **Nesbitt-Oikonomides**. Catalogue, 1, № 29$_5$, p. 95 (късния 9. – ранния 10. век).

[35] Не бих искал да се впускам в подробности, но все пак трябва да напомня, че т.нар. бунт от 865 г. твърде много се различава от събитията в 893 г. Някои бележки у **Божилов**. Седем етюда, 91–94.

чай не е по-лесен за решаване от предходния. И то по същата причина: липса на извори. Ако сведенията за архиепископите са твърде оскъдни, тази констатация с още по-голяма сила се отнася за следващото ниво на йерархия – епископат. Българската църковна история не само че не притежава документи от типа на нотициите, т.е. пълни списъци на епископските средища в един диоцез, но и сведенията за епископалната мрежа са разпокъсани и разпръснати в извори, различни по тип, по произход, в крайна сметка по степен на достоверност.

Принудени сме да прибегнем към принципа на аналогията. Без съмнение Българската църква в 870 г. (?) е получила устройство, което било сходно с уредбата на един диоцез на Константинополската патриаршия, т.е. архиерей и суфрагантни епископи. Това, което трябва да отбележа веднага, е, че раннобългарската църковна история не познава църковно средище, издигнато в ранг митрополия, и то не само във времето до 913 г. (архиепископ = митрополит?), но и след създаването на Българската патриаршия. Митрополитското средище – като се изключат митрополитите на Йоанопол (Велики Преслав) и Томи, появили се веднага след 971 г., т.е. след установяването на византийското господство в Българския североизток[36] – се появява в началните години от историята на Второто царство[37]. Историята на Българската архиепископия (1018–1025) започва с установяването на 32 епископии (вж. тук, II/2) вероятно стъпвайки на някаква българска традиция, но и съобразявайки се с традицията на Константинопол.

Дотук добре. Теоретически уредбата на Българската църква е известна: Архиепископия (архиепископ) – епископии (епископи). Трудното идва с опита да бъдат установени поне някои от епархиите. Още в началото искам да отбележа, че е напълно погрешно да се обявяват за действащи средища

[36] **Божилов, Гюзелев**. История на Добруджа, 2, 133–134 (Ив. Божилов).

[37] Основен извор е преписката на българите с папа Инокентий III, вж. тук бел. 14. Разбира се, Синодикът на цар Борил предлага най-важните сведения: **Ив. Божилов, М. Тотоманова, Ив. Билярски**. Борилов синодик. Издание и превод. С., 2010, 170–175 (текст), 316 (превод).

епископии, фигуриращи в нотициите на Константинополската патриаршия[38]. Първо, сведения за функционирането на подобни епископии (главно епархиите Скития и Мизия, но и някои градове по Югозападното Черноморие) няма; второ, трудно би било, дори с наличието на традиционни епископски центрове и с възобновяване на тяхната дейност, да се изгради, и то само за десетилетие-две, добре развита епископска мрежа.

Нека погледнем изворите и отразените в тях усилия на българския владетел за уредбата на Българската църква. Още в 865 г. Фотий посъветвал Борис: „Съграждай храмове на името на Бога и на неговите светци“[39]. Българският кан изглежда не останал глух за съветите на константинополския архиерей, защото „съгради църкви и манастири, постави епископи, попове, игумени...“[40], а Теофилакт е категоричен: „опасал цялата страна със *седем съборни храма* (ἑπτὰ καθολικοῖς ναοῖς)[41], т.е. епископски катедрални храмове. Къде са се намирали тези катедрални храмове? Сигурни са три – при *Девол* (писмо на Теофилакт Охридски), *Брегалница* (мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици) и *Охрид* (Житие на Климент). За останалите може само да се предполага. По-важното е, че тези три града без колебание може да се обявят за епископски центрове. В писмо на папа Йоан VIII до кан Борис (878) се споменава епископ на Белград Сергий, за когото се твърди, че бил славянин.

Извор, на който се гледа с много голямо доверие (документ!), са протоколите от заседанията на Константинополския събор (879). Обичайно е да се възприемат като български следните епархии, чиито предстоятели са присъствали на събора и са участвали в неговата работа: Морава, Охрид,

[38] **Събев**. Самостойна народностна църква, с. 117. Вж. **Божилов**. Седем етюда, 81–82.

[39] **Photius**. Epistulae, p. $22_{653-657}$; ГИБИ, IV, с. 80.

[40] **Б. Ст. Ангелов**. Из старата българска, сръбска и руска литература. III. С., 1978, 84–85; **П. Динеков**. Старобългарски страници. Антология. С., 1966, с. 61; **Гюзелев**. Покръстване, с. 89.

[41] ПЖ Климент, XXIII, 67, p. $108_{884-886}$ = с. 36.

Другувития, Брегалница, Девелт, Тивериупол-Струмица[42]. Информацията е много важна, но нейното използване за установяване на български епархии (*ante* 879 г.) без съответната критика, както се прави твърде често, е най-меко казано, неприемливо. Първият въпрос, който възниква, е: защо присъствието на епископи в българския диоцез е избирателно, т.е. защо на събора не са присъствали архиепископът, епископите на Девол и Белград? Твърде отдалечени от византийската столица, за епископите е било трудно да пътуват до Константинопол? Но Морава не е по-далече от Белград, а Охрид не е чак толкова по-отдалечен от Константинопол, отколкото Девол! Има и още едно обстоятелство, а именно: ако тези епархии са били в пределите на Константинополската патриаршия, техните предстоятели биха могли да участват в работата на събора по една много проста причина: те са пребивавали постоянно в столицата, тъй като не са могли да заемат своите катедри (поне някои от тях), намиращи се на българска територия – една добре позната практика. Което не означава, че тези епископи са функционирали и са били част от Българската църква.

Нека да погледнем състоянието на самите епархии. Охрид и Брегалница са засвидетелствани като български епископии и в други извори, т.е. съмнение в тяхното съществуване няма. Не е такова положението на останалите три. Другувития е засвидетелствана за първи път в 879 г. чрез споменатите протоколи от събора. И нейното съществуване като епископия не буди съмнение[43]. Друг е въпросът: дали в 879 г. и преди това тя е била в пределите на Византия (мнението на Н. Икономидис, изразено имплицитно) или в границите на българската държава, която е създала в тази област епископско средище (наред със Струмица [?], Брегалница, Охрид и Девол)? Още по-сложен е въпросът с епархиите, разположени по диагонала северозапад – югоизток. Морава се споменава за първи път като епископско средище през 12. век:

[42] ГИБИ, IV, с. 117; **Гюзелев**. Покръстване, с. 136, № 46.

[43] **Oikonomidès**. Préséance, p. 357.

ὁ Μωράβου ἤτοι Βρανιτζόβης[44]. Има основание да се приеме, както е направил Ив. Снегаров[45], че в началото епархията е носела името Браничево и там е била катедрата (първия сигилион на ВасилийII); едва по-късно, в началото на 12. век (?), на първо място в наименованието на епархията е било изведено името Морава (Теофилакт и споменатата нотиция 13). Така най-ранното споменаване на епископията, независимо под какво име, е от 1019 г. В същото време трябва да отбележа, че византийска епархия Морава преди тази дата, пък и след нея не е засвидетелствана. Въпросът с епархия Девелт е по-ясен: заедно със Созопол, Анхиало, Месемврия, Проватон, Булгарофигон... дълго време тя е била част от Хемимонт[46] и едва ли в 879 г. се е намирала в пределите на Българското канство. Що се отнася до Тивериупол-Струмица, такава епископия не е засвидетелствана в „Мъченичество на 15-те Тивериуполски (струмишки) мъченици“. В обстойния разказ на Теофилакт главна роля е отредена на Брегалнишкия епископ.

Такава е, общо взето, църковноисторическата география на България през първите двадесетина години след кръщението на българите. Тя е слабо позната и е рожба най-често на откъслечни сведения. Оскъдните извори, някои от които бих могъл да нарека и случайни, изграждат изкривена представа за епископската мрежа на Българската църква. От сигурните шест-осем епископии, в източните предели на страната, освен архиепископското средище, се е намирала само Дръстърската епархия (?). Останалите пет-седем епископии са били разположени в западната част на канството. Ако направим едно сравнение с времето 1019–1025 г., т.е. началната уредба на Българската архиепископия, откогато датира първият пълен (?) списък на българските епархии, ще видим следната картина. От 32 епархии на изток от линията Видин-Три-

[44] Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, № 13, app. 2, ред 845 (първа колона – вж. тук, с. 87, 90 табл. III, № 12).

[45] **Снегаров**. История, 1, 180–181, 190.

[46] Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, № 3_{588}, 7_{624}, 9_{498}, 10_{588}.

адица-Велбъжд-Струмица се е намирала само Дръстърската епископия (и тя скоро е била отделена и придадена към Константинопол). Но тази картина ни въвежда в заблуждение, което има своето обяснение (освен липсата на извори): Българският североизток, цялото Западно Черноморско крайбрежие, Западна Тракия (вкл. част от Родопите) са били присъединени към Константинополския диоцез. Докато в ранната епоха (9.–10. век) това не е било така.

* * *

Българите изживявали особен период от своята история, бих казал, труден, дори мъчителен. Променил се бил реалният свят, ежедневието, начинът на мислене; настъпили сериозни изменения в отношението към трансцендентните сили. Конфесионалната промяна довела до сериозни поражения в идеологически план: неочаквано лишаване от миналото, грубо изтръгване на корените, ликвидиране на изградения стереотип на историческо мислене (поне на официално ниво), унищожаване на самата идея за самостойно място на българите, за особеното у тях. България загубила вечния си враг, което само по себе си не било лошо. Но „вечният мир“ не бил пълноценен; проповядваните обич и любов имали странни измерения: врагът вече не бил (поне за известно време) *вън*, а *вътре* в страната[47]. Натрупаната отрицателна енергия, която трябвало да отведе българите към промяна и която всеки момент щяла да доведе до взрив, съвпаднала с появата на оръжие, с което щяла да бъде осъществена така желаната промяна. Това били славянската писменост, славянското слово, славянските книги – литургически и други, донесени в България от Климент и Наум. Борис се справил с политическия взрив (отстраняването на Расате-Владимир)[48] или поне си вярвал, че се е справил (властта била дадена на Симеон, ако събитията са протекли

[47] **Божилов**. Седем етюда, № 2, 90–91; **Същият**. Цар Симеон Велики, 41–42.

[48] **Божилов, Гюзелев**. История, 222–223, 229–230; **Божилов.** Цар Симеон Велики, 38–40.

така, както са описани в изворите). Но той едва ли е осъзнавал, че новата писмена и словесна култура, която той с такъв възторг приел, ще бъде основното оръжие срещу империята, мирът с която му бил толкова скъп.

В 893 г. за българите настъпило *ново начало* (нека не обръщаме внимание на съзнателната тавтология). Нов владетел (години подготвян за тази роля), нова столица (идеологически опонент на Константинопол), нова Църква, или за да не бъда обвиняван в неточност – българизирана, национална Църква. Променил се, на първо място, езикът на Църквата – нейният най-важен инструмент; гръцкият език, появил се веднага след покръстването, бил отстранен и заменен със славянския/българския. По този начин Божието слово най-сетне стигнало до новите християни на разбираем език. С българизирането на езика дошло и българизирането на епископата: „След това [Симеон повикал Климент и разговарял с него], като се посъветвал с по-мъдрите от своите приближени, които всички се отнасяли към Климент като към баща и вярвали, че само това е угодно Богу, което оказва почит на този човек, той [Симеон] го поставил за епископ на Драгвиста или Велица и така Климент станал първият епископ [служещ] на български език“[49]. Климент бил последван от Константин Преславски (самото начало на десетото столетие), а след 910 г. се споменава още един епископ – Климентовият ученик Марко, епископ на Девол, който бил обявен за „четвърти епископ на славянски език“[50].

Национализацията или българизацията на Църквата е била процес, и то нелек. Необходими са били епископи и свещеници, необходими са били много книги, чието размножаване никак не е било лесно (учителската дейност на Климент е пример за преодоляването на тези трудности)[51]. Но този процес е имал своя добре забележима отправна точка. И тя не би могла да остане скрита и което е по-важно – не би могла да не привлече вниманието на Византия. Трудно е да

[49] ПЖ Климент, XX, 62, p. $100_{814–818}$ = ГИБИ, IX/2, с. 34.

[50] **Иванов**. БСМ2, с. 307.

[51] ПЖ Климент, XVIII, 98_{764}–$99_{766–767}$; ГИБИ, IX/2, с. 32.

се каже каква е била първата реакция на Константинопол. И дали войната от 893–896 г. е била „отзвук на наказателната акция“, предприета от ромеите (т.нар. промяна на тържището). Но няма съмнение, че в тези условия (трябва да добавя военните действия през 899, 900–901, 904 г.)[52] каноническото и йерархическо общение между Преслав и Константинопол не би могло да продължи. Тогава какво оставало? Схизма? Трудно е да се каже. Ако приемем, че отношенията между двете страни са били прекъснати, следствието от това прекъсване е била промяна в статута на българския архиепископ: той е бил посочван от владетеля (?), а ръкополаган от българските епископи.

2. Българската патриаршия 913–971 г.

Автокефалността на една църква се изразява – от църковна гледна точка – в известна форма на независимост спрямо друга църква, която е по-стара, по-голяма или по-значима от нея. Така Йоанис Тарнанидис начева своята книга, онасловена „Изграждане на независимата Българска църква (864–1235)“[53]. Както се вижда от самото наименование, акцентът е поставен не върху историята (тя е маркирана чрез посочените години), а на автокефалността, или казано по друг начин, на една история, която е белязана с продължителна и мъчителна борба за автокефалност, постигната едва в 1235 г.[54]

[52] **Божилов.** Цар Симеон Велики, 87–97; **Божилов, Гюзелев**. История, 246–249 (Ив. Божилов).

[53] **Ταρνανίδου**. Ἡ διαμόρφωσις, 41–52; **Събев**. Самостойна народностна църква, 222–226 (автокефалност и автономия). Ж. Дарузес в Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, p. 153, n. 1 (в архаичните текстове автокефален [йерей] е синоним на архиепископ; думата означава един епископ, който е автономен по отношение на митрополита на епархията, където се намира неговата епископия. Обратно, автономията на Охрид и на Кипър се определя в отношенията им с Патриаршията, от която те са независими чрез императорско решение).

[54] **Ταρνανίδου**. Ἡ διαμόρφωσις, *passim*. Тук не е мястото да разглеждам автокефалността като проблем на Българската църква през Средновековието, нито пък събитията от 1235 г. (вж. **Ив. Божилов**. Бориловият синодик и неговият византийски първообраз. – В: **Божилов, Тотоманова, Билярски**. Борилов синодик, 39–41; **Божилов, Гюзелев**. История, 492–493 [Ив. Божилов]). Ще направя само няколко бележки към „теорията“ на Й. Тарнанидис (158–170). Идеята, че Българската патриаршия е получила непълно признание, че никога не се е изравнила с другите източни патриаршии, не се е подредила сред тях и е останала зависима от Константинопол – основания за тези твърдения се търсят в хрисовула на Михаил VIII Палеолог от 1272 г. (вж. тук, гл. II, 1.3) и т.нар. писмо на патриарх Калист от 1361/62 г. (вж. **Божилов, Гюзелев**. История, 603–604) – не може да се поддържа сериозно. Достатъчно ще бъде да отбележа списъка на големите тронове в „Ектезис неа“ – тази своеобразна адресна книга на Константинополската патриаршия (Пак там, 648–649).

Мнозина учени са се занимавали с автокефалността на Българската църква или поне са изразявали определени мнения по този важен въпрос от българската средновековна история. Това не може да се отрече. Но не може да се отрече и нещо друго, а именно: Й. Тарнанидис е този изследовател на българската църковна история, който недвусмислено ни поднесе такова радикално решение на въпроса, като го изнесе от десети век и категорично го постави в първата половина на тринадесетото столетие. Не бих искал да се ровя в обстоятелствата, довели до подобно решение, но сякаш те не са само от научен характер. Не бих искал, защото това би ме отвело към един дълъг разговор, който едва ли ще бъде лесен и приятен; не бих искал, защото прескачането на факти, произволното обяснение на други, заобикалянето на политически доктрини, които са фундамент на държавността във Византийския свят, не са инструментариумът, който трябва да бъде използван при изучаването на такъв важен въпрос, какъвто е положението на Българската църква, териториално съвпадаща с границите на Българското царство.

* * *

Как изглежда в историографски план обявяването на независимостта на Българската църква? За да не се впускам в излишни, дори ненужни подробности – все пак не пиша ис-

тория на Църквата, – ще се опитам да изведа на преден план най-важните или най-популярните схващания, които отнасят събитието към 10. век.

1. *Автокефалността на Българската църква е завоювана от цар Симеон.* Това е най-старото схващане, което обединява много известни учени. Може би ако търсим корените на това схващане, трябва да се върнем към Паисий. Този родоначалник на романтизма в българското историческо мислене, чието съчинение изобилства с много хронологически грешки, фактологически недоразумения и деформации в персонажа, свързва независимостта на Българската църква с цар Симеон. Наистина той говори за Търново като столица на царството и средище на Патриаршията, за цар Симеон Лабас и за решението на четиримата гръцки патриарси, които почели българския архиерей с патриаршеско достойнство, тъй като се страхували българите да не се обърнат към Рим[55]. Нека сега се върнем към модерната историография. М. Дринов, автор на първата история на Българската църква[56], е категоричен: политиката на Симеон (след 913 г.) е довела до обявяването на независима българска държава. Той не сочи точната дата на това важно събитие, но имплицитно се разбира, че то трябва да се отнесе към времето наскоро след 917 г.[57] Десетина години по-късно се появява прочутата книга на К. Иречек, в която чешкият учен прие, че българската автокефалия се е родила в 919 г. или малко след това[58]. Не е изненада, че В. Н. Златарски отдели много място на Симеоновото властване, в това число и на промените на върха в новия държавен и църковен модел. Според него през 918 г. Симеон се обявил за „цар и самодържец" на българите, а главата на Българската църква получил сана „патриарх"[59]. Същата 918 г. (или може би 919) бе подкрепена от Ив. Снегаров[60] (в наши дни от Т. Събев[61]), а П. Мутафчиев се произнесе за времето около 920 г.[62]

[55] **Б. Райков**. Паисиевият ръкопис на „История славянобългарска" 1762. С., 1989, л. 60а = с. 110.

[56] Разпръснатите бележки на Сп. Палаузов (вкл. „Векът на българския цар Симеон") не дават отговор на нашия проблем.

[57] **М. Дринов**. Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес. – В: **Същият**. Избрани съчинения. II. С., 1971, 37–39.

[58] **К. Иречек**. История на българите. С поправки и добавки от самия автор. Под редакцията на П. Петров. С., 1978, 188–189.

2. В така наречения Тактикон на Бенешевич е споменат ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας (след синкелите на Рим и Константинопол и преди патриции и евнуси, следвани от стратега на Анатоликон)[63]. След първото публикуване на Тактикона (1927) това споменаване е привличало и продължава да привлича вниманието на изследователите. По две причини, които са взаимно свързани: статута на Българската църква и датировката на самия Тактикон. Откривателят на този текст В. Бенешевич постави две години за граница на неговото съставяне – 921–927, тъй като преди това Българската църква вече е имала ранг Патриаршия[64]. Това становище на руския учен бе отхвърлено категорично от Ст. Кириакидис („... признаването на Българската патриаршия от византийците, ако това някога е станало, не би могло да бъде освен временно, тъй като тя [Патриаршията] не се появява отново в епохата на Самуил")[65]. Последният издател на Тактикона, Н. Икономидис, подмина с мълчание проблема за Българската църква (той използва други факти, за да защити своята датировка), но след това, по друг повод, той отбеляза само „chef de l'Église bulgare"[66]. Накрая и български медиевистки се присъединиха към идеята, че Българската патриаршия е била призната около 934–944 г. Това бяха Б. Николова и подкрепилата я В. Тъпкова-Заимова[67].

[59] **Златарски**. История, I/2, 399–401.

[60] **Снегаров**. История, 1, 3–6.

[61] **Събев**. Самостойна народностна църква, с. 244.

[62] **П. Мутафчиев**. История на българския народ. 1. С., 1943, с. 306.

[63] **Oikonomidès**. Préséance, p. 245_{17}.

[64] **V. Benešević**. Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalemer Handschriften suzammengestellt und revidert. – BNJ, 5, 1926/7, 164–166.

[65] **Oikonomidès**. Préséance, 240–241 (публикацията на Ст. Кириакидис ми е недостъпна).

[66] Пак там, с. 361, бел. 401.

[67] **Б. Николова**. Устройство и управление на Българската православна

3. Интересна е съдбата на съответния текст от Списъка на българските архиепископи: „Той [Дамян] бил провъзгласен за патриарх от императорския синклит по заповед на император Роман Лакапин, а сетне бил низведен от Йоан Цимиски“ (вж. тук, III/3). Това сведение се приема без колебание като доказателство за съществуването на българска патриаршия преди 971 г. (тогава Йоан Цимиски е заварил в Дръстър патриарх Дамян). Опитът за разколебаване на тази информация (може би дори отричане!) бе сторен от Й. Тарнанидис. Накратко схемата на гръцкия учен изглежда така: Почитането на Дамян с патриаршеско достойнство (Тарнанидис въобще не допуска възможността за по-ранно удостояване на Българската църква с патриаршески ранг) е личен акт, извършен от светските власти – Роман I Лакапин и синклита заради заслугите на Дамян в борбата му срещу богомилите (тук се намесва и патриарх Теофилакт) в качеството му на епископ на Дръстър. Константинополската църква няма отношение към този акт. Затова Йоан Цимиски му отнема достойнството в 971 г.[68]

4. И накрая ще отбележа една не по-малко екстравагантна идея, която битува сред някои сръбски историци: Българската патриаршия била обявена от Роман II (959–963)[69].

А сега нека разгледаме съществуващите в научната книжнина хипотези (много от тях са обикновени мнения, които не са защитени с никакви доказателства), изложени по-горе. Всички учени, които поставят цар Симеон в основата на автокефалността на Българската църква, правят връзка между обявяването на независимостта на институцията и битката при Ахелой, станала на 20 август 917 г. Казано по друг начин, раждането на Българската патриаршия се разглежда като следствие от военната победа на българите над ромеите (само В. Златарски прави връзка, и то не дотам категорична, между двете институции – царство и патриаршия). Тези изследователи не се притесняват да загърбят всичко, което се е случило в двустранните отношения в 913 г. и след това; с лека ръка изоставят най-важното и в същото време най-интересно съчинение (не само като историческо свидетелство, но и като литературен текст, рожба на писателските умения на Теодор Дафнопат)[70]. За да наложат едно схващане, което не е подкрепено с никакви доказателства, освен с някои разсъждения, които само подсказват за неразбиране на Симеоновата политика и отношенията му с една империя като Византия.

църква (IX–XIV в.). С., 1997, 44–45; **Тъпкова-Заимова**. Дюканжов списък, с. 40; **Tăpkova-Zaimova**. Entre Ochrid et Tirnovo, 26–27 (недоразумение, граничещо с липса на елементарни познания върху Византийския свят).

[68] **Ταρνανίδου**. Ἡ διαμόρφωσις, 83–94.

[69] **Б. Ферјанчић**. ВИИНЈ, III, с. 363 (мненията на Б. Прокич и на самия Б. Ферянчич [?]).

Споменаването на български архиепископ в Тактикона на Бенешевич предлага друг вариант на интерпретация, или по-точно би било да се каже, че става дума за буквално придържане към въпросната информация. А то от своя страна показва, че става дума за два типа изследователско поведение, а именно: присъствието на архиепископа на България в текста е само един от аргументите за датировката на Тактикона (В. Бенешевич, Ст. Кириакидис, Г. Острогорски, Н. Икономидис); нещо повече, на него му се придава спомагателна роля, без то да е изследвано основно. Вторият тип отношение е недоразумение, което граничи с липса на елементарни познания за политически идеи и статут на институциите (Б. Николова и В. Тъпкова-Заимова, която следва нейната датировка). Няма да се впускам в подробности[71] и ще обърна внимание само на две страни на този на пръв поглед не особено сложен проблем. Тези две страни са: текстологически анализ и анализ на историческия контекст.

1. Повече от очевидно е, че споменаването на българския архиепископ не може да бъде извадено от текста и да бъде разглеждано самостоятелно. То има своето място и трябва да бъде поставено в средата, която го заобикаля. Българският архиепископ е поставен във втория сегмент на Тактикона,

[70] **Dujčev**. On the Treaty.

[71] Подготвям специална публикация, онасловена „Българите и българските институции във византийските рангови таблици“.

или там, където са вторият клас носители на почетни звания и функционери (той започва с ректора); той следва синкелите на Рим и Константинопол, както и евентуалното присъствие на синкели на останалите източни патриарси. След българския архиерей са поставени: патриции евнуси (всеки според функцията си), стратегът на най-важната тема Анатоликон, серия патриции (с различни длъжности), доместикът на схолите и стратезите на всички теми, според техния ранг. Нека сега погледнем съответния сегмент от така наречения трактат на Филотей (или още Клиторологион). Вторият клас носители на почетни звания и функционери начева след патрицианката зости (тя е номер шест в ранговата таблица) и започва с магистър, ректор, синкелите на Рим и Константинопол (възможните синкели на източните патриарси). Следват *архиепископът на България*, патрициите евнуси (всеки според функциите си). Не искам тук да преценявам доколко текстът в Тактикона на Бенешевич е в пряка зависимост от съответния текст в трактата на Филотей[72]. Съвпадението на двата текста е подозрително и идеята, че архиепископът на България е пренесен механично от единия текст в другия (Филотей – Бенешевич), не може да бъде пренебрегната.

2. Не можем да пропуснем историческия контекст. Последният издател на Тактикона Бенешевич, Н. Икономидис прие, че той е съставен след 934 (Мелитене) и преди 944 г. (на 16 декември е бил отстранен Роман I Лакапин, а в Тактикона става дума поне за трима василевси: ὁ βασιλεὺς ὁ αὐτοκράτωρ... οἱ ἄλλοι βασιλεῖς). Следователно до тази дата (16 декември 944) българският архиерей е имал достойнството архиепископ, т.е. бил е почетен с най-високия сан след тази дата (а не между 934 и 944). Което поставя много проблеми. Василевсът, който е почел българския архиерей с патриаршеско достойнство е наследникът на Роман I Лакапин, а това противоречи на група извори, които обвързват Българската църква с Роман Лакапин (Списък на българските архиепископи, Добавката на Михаил Деволски, Ескориалската бележка – вж.). Ако приемем, че Българската патриаршия се

[72] **Oikonomidès**. Préséance, 237–238.

е родила преди 944 г. (но след 934), т.е. свързано е с Роман Лакапин, проблемите стават още повече. Защо Българската църква тъкмо тогава е била почетена с патриарх? Какво се е случило в двустранните отношения, което е мотивирало този акт? Защо изненадващо Роман Лакапин (и синклитът) е сторил нещо, което едва ли би получило одобрението на Константинополската патриаршия? Какво е предложила България в замяна, или по-точно – какво е можела да предложи България в замяна? Очевидно може да става дума само за важно събитие, каквото е било сключването на договора през октомври 927 г. Но за това по-нататък.

3. Доколкото ми е известно, Й. Тарнанидис бе този, който предложи едно необичайно тълкуване, казано възможно най-меко и най-предпазливо. Защото това тълкуване на съответния текст от Списък на българските архиепископи може да бъде оспорено без затруднения и да бъде квалифицирано доста по-сурово, тъй като чрез него се нарушават основни принципи на историческото дирене. Ще бъда съвсем кратък. Според гръцкия учен почитането на Дамян с патриаршеско достойнство трябва да се разглежда като „личен акт“ (?), тъй като дръстърският епископ имал големи заслуги в борбата срещу новопоявилата се богомилска ерес (?). Колкото и да съм подозрителен, все пак не бих могъл да допусна, че Тарнанидис си представя по този начин уредбата на Българската църква и още повече възможностите на византийския василевс да се разпорежда с нея. Изведнъж в началото на 40-те години на 10. век[73] Роман Лакапин (може би по внушение на патриарх Теофилакт, който е негов син – sic!) решава да възнагради (?) Дамян, епископ на Дръстър (никакви сведения за подобен йерарх в Дръстър!), защото той се бил отличил в борбата с новото учение на поп Богомил (в изворите няма никакви следи от подобна дейност на епископа на крайдунавския град!). Тази картина на българската действителност през

[73] За хронологията на ранната история на богомилството: **Ив. Божилов**. Българското богомилство и неговите европейски измерения. – In: Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Sarajevo-Zagreb, 2005, 114–118; **Божилов.** Византийският свят, 448–451.

първата половина на десетото столетие е толкова абстрактна, бих казал сюрреалистична, че не заслужава по-голямо внимание. Другият проблем е хронологически – кога византийският василевс (и синклитът) е решил да възнагради борбения български епископ със сан патриарх (във Велики Преслав остава архиепископът?)? Най-рано в 927 г. (едва ли бихме могли да приемем, че това е станало, докато Симеон е бил жив), а най-късно в 944 г. И в двата случая Дамян е светителствал до 971 г., т.е. в първия случай 44 години, във втория – 27. Чисто биологически това е било възможно. Но Синодикът на цар Борил ни дава имената на още четирима патриарси, и то във Велики Преслав (вж.)! Историята е изследователска дейност, която, макар и да не следва свои специфични закони, не бива да бъде подлагана на подобно изтезание. Що се отнася до последното възражение на Тарнанидис, че този „личен акт“ на възнаграждение бил дело на светската власт и Църквата не е участвала в него, то отговорът едва ли е много труден. Първо, текстът е византийски; ако той бе съставен от българин, можехме да търсим някакво съзнателно скриване, изопачаване или пък случаен пропуск (?), но в случая едва ли. Обвързването на василевса и синклита с провъзгласяване на Българска патриаршия очевидно не е изолиран опит, а е част от нещо друго, продължение на друго събитие! И накрая действията на Йоан Цимиски. Византийският василевс не е лишил Дамян от патриаршеско достойнство, тъй като той е имал право на него само в личен план, а защото то отново не е изолирано явление; то е част от намеренията на Цимиски да унищожи България – да ликвидира царството (деградацията на Борис II) и патриаршията (своеобразната деградация на Дамян)[74].

* * *

Била ли е въздигната Българската църква в ранг патриаршия и ако е била, кога е станало това събитие? Сведенията за един положителен отговор на това питане могат да бъдат обособени в две групи: историческия контекст на автокефалността в широк хронологически и тематичен план, и на второ място, онези вести, които по един или друг начин свързват българската църковна независимост с името на Роман I Лакапин. За да видим имало ли е връзка между двете и каква е тя, трябва да ги анализираме поотделно.

[74] **Божилов, Гюзелев**. История, с. 300, 310–311 (Ив. Божилов).

През лятото на 913 г., след размяна на писма с патриарх Николай I Мистик (901–907, 912–925) – нещо необичайно в двустранните отношения – българският владетел Симеон се отправил начело на голяма войска към Константинопол. Този сигнал за сериозни и продължителни военни действия – българите се разположили край стените на византийската столица – бил подаден от човек, който познавал великолепно политическата история на ромеите (все пак той бил възпитан и образован в Константинопол и очевидно е оправдал очакванията на своите учители, както пише Лиудпранд) и знаел защо идва, какво да поиска и как да го получи. Той не бил новак и в практическата политика – вече двадесет години управлявал страната си, бил водил четири войни с Византия[75], които все по-настойчиво подсказвали, че той имал намерение да установи колкото се може по-пълен контрол на византийския Запад. Симеон се явил пред могъщите стени на Константинопол (август 913 г.) в един момент, който бил много труден за империята. Тя се намирала в своеобразна политическа криза, тъй като с достойнството василевс било почетено едно седемгодишно дете, чието раждане било незаконно и въпреки споразумението между Леон VI и Николай I Мистик („икономията е спасителен компромис [!]“ – Николай Мистик), неговото присъствие начело на властта, макар и формално, било до голяма степен нелегитимно. Българският владетел не би могъл да избере по-подходящо време, за да си поиска титлата василевс (още първите писма, разменени с Николай Мистик, показват, че става дума за титлата такава, каквато я разбирали ромеите, а не само „василевс“ или „василевс на българите“). Симеон отправил своето искане – първо в писмен вид, а после и устно – към една личност, която в

[75] **Божилов.** Цар Симеон Велики, 87–98; **Божилов, Гюзелев**. История, 247–249 (Ив. Божилов).

момента била символ на двете власти в Ромейската империя, светска и духовна. Това бил патриарх Николай Мистик, който ръководел регентството, управляващо империята от името на невръстния Константин VII Багренородни[76]. Теодор Дафнопат ни е оставил едно прекрасно описание на станалото във Влахернския дворец, разположен край една от най-прочутите константинополски църкви – „Св. Богородица Влахернска“[77] (дали това е било проява на *икономия* от страна на Симеон, т.е. компромис церемонията да се проведе тук, а не в Големия/Свещения дворец, или пък е било обикновена предпазливост, т.е. той и придружителите му да не отиват толкова далече на югоизток в града, разделени значително от българските войски, които били разположени край Теодосиевите стени?); описание, достойно за ловкото перо на ритор и писател, и бих казал непостижимо за един хронист.

Симеон пристигнал във Влахерните като кан или княз на българите (ἄρχων или ἐξουσιάστης за ромеите), а напуснал двореца пред смаяните погледи на присъстващите сенатори като *василевс*: „А този, който наистина предварително знае, се осведомява, отстранява между това сенаторите, оказва почит към царската власт и онзи, който е обдарен с нея [Константин VII], от друга страна, като се крие под шапка-невидимка, кани сътрапезници [прочутият обяд във Влахерните], предлага насила договор [„здрав мир, какъвто преди не е имало...“] или пък се противопоставя, като заявява ясно да му бъде оказано поклонение като на василевс, въпреки че не било позволено неромеец да управлява ромеите, или пък наскоро след това, като си поставя въображаем за себе си царски венец [„τιθεὶς... σοι διάδημα“ – в случая патриаршеския епириптарий], приемат сътрапезниците да му се покланят“[78].

[76] За регентството на Николай I Мистик: **Божилов.** Цар Симеон Велики, с. 102 и бел. 13 (книгите на Й. Константинидис, А. Ставриду-Зафрака и Е. Христофилопулу).

[77] **Janin**. Les églises, I, 161–171 (днес изчезнала и нейните вероятни останки са под улиците на квартала Ayvansaray).

[78] **Dujčev**. On the Treaty, p. 274$_{317–323}$; **Божилов** Цар Симеон Велики, 107–108.

Това е била първата стъпка и тя е трябвало да бъде последвана от втората. Едната титла – василевс/цар, е предполагала другата, т.е. патриаршеско достойнство за българския архиерей. Теодор Дафнопат е премълчал този акт (той описва безспорно по-атрактивното събитие), а хронистите мълчат изобщо (едно изключение – ако се приеме за такова – добавката на Михаил Деволски). Но византийската политическа теория не оставя никакво съмнение: кръгът е трябвало да бъде затворен и двете институции да бъдат изравнени. Едва ли е нужно да се занимавам подробно с тази хармония между двете власти. Ще отбележа само един много интересен факт, а именно: тя е била припомнена тъкмо на българите. Цар Калоян в писмото си до папа Инокентий III (май 1203) съобщава, че от Константинопол получил следната покана: „Ела при нас, ще те коронясаме за *император* и ще ти поставим *патриарх*, защото *империя* без патриарх не бива“[79]. Това изявление на Калоян – в случая не е важно дали подобно предложение му е било направено в действителност (едва ли има основания за съмнение), а че тези думи на българския цар изразяват принципа – слага точка на проблема. И може би прави излишно питането, но аз ще го задам: Могъл ли е Симеон да бъде коронясан за цар без *български* патриарх? Очевидно не! Независимо от тържествения и изключително необичаен акт във Влахернския дворец, когато той получил символично царския венец от ръцете на Николай I Мистик, Симеон бил коронясан във Велики Преслав: „И там в него [великия град Преслав] прие царството“[80]. И това е станало с участието на първия български патриарх, което правело акта напълно легитимен. Модерната наука не се колебае, когато разглежда този проблем, който има изключително значение за държавността в рамките на Византийския свят. Ето какво писа някога Л. Брейе: „On ne conçoit pas de couronnement sans lui [le patriarche – *И. Б.*] et c'est pour cette raison que Syméon de

[79] Преписката на папа Инокентий III с българите, № 9, с. 31$_{23–25}$; ЛИБИ, III, с. 319. (вж. бел. 14).

[80] **Ив. Билярски**. Сказание на Исайя пророка и формирането на политическата идеология на ранносредновековна България. С., 2011, с. 18.

Bulgarie et Etienne Douschan créent des patriarches". Г. Острогорски също не се колебае: „А създаването на царството водело след себе си и основаването на патриаршия" (тук редът не е сбъркан и става дума за намеренията на Стефан Душан). С. Чиркович също: „Преди Душановата царска коронация сръбският архиепископ Йоаникий е обявен за патриарх, тъй като само с този сан [на архиерея – *И. Б.*] Стефан Душан е могъл да получи знака на царското достойнство"[81].

Нека сега погледнем онези текстове, които обвързват (царската титла и) патриаршеското достойнство на българите с Роман I Лакапин. Те са три. Тяхното съставяне е независимо едно от друго, затова пък те са близки по време.

Addendum Михаил Деволски (интерполация във Vindob. hist. gr. 74): „А пък василевсът [Василий II] отново потвърдил българската епископия [архиепископия] като автокефална, както била някога при стария [василевс] Роман [I Лакапин]"[82].

Списък на архиепископите на България. „При него [Дамян] и България била почетена за автокефална. Той бил провъзгласен за патриарх от императорския синклит по заповед на император Роман Лакапин..." (вж. тук, III/3).

Scorial. gr. X-II-10, f. 377r: „... Тази църква [архиепископията България] беше автокефална и имаше свое ръкополагане, както и изключителното предимство на свещеничеството не само от василевса Василий и стареца Роман Лакапин, когато беше сключен договорът с царя на българите Петър..."[83]

Тези три текста свидетелстват без никакво съмнение, че Роман I Лакапин е имал важно участие в утвърждаването на българската автокефалност: в двата от тях той е посочен наравно (и преди него!) с Василий II. Какво е било това участие и кога е станало то? Има само една дата – октомври 927 г. – и

[81] **L. Bréhier**. Le monde byzantin. 2. Les institutions de l'empire byzantin. Paris, 1970 (1949), p. 393 ; **Острогорски**. Историја Византије, с. 486; **Б. Ферјанчић-С. Ћирковић.**Стефан Душан краљ и цар, 1331–1355, с. 163 (С. Чиркович).

[82] **Scylitzes**, p. 365_{8-11}.

[83] **Prinzing**. Justiniana Prima, p. 279_{37-42}; **Гюзелев**. Покръстване, № 57, с. 147.

тъкмо тя е посочена в Ескориалската бележка. Така както е била потвърдена царската титла на Петър, така е било потвърдено патриаршеското достойнство на българския архиерей. Защо в 927 г.? Защото между 914 и 927 г. (м. май – смъртта на цар Симеон) България и Византия са били в едни от най-големите военни конфликти в историята на двустранните отношения. Византия е отказала да признае споразуменията, постигнати през август 913 г., което довело в политически план до война, продължила почти едно десетилетие и половина, а в църковен – до прекъсване на общението на двете църкви, т.е. до схизма. Византия била несговорчива, защото Симеон бил неотстъпчив по основния въпрос – титлата. Той продължавал да се титулува *василевс на [българи и] ромеи*, а империята отхвърляла всякаква подобна възможност (писмата на Николай Мистик и Роман Лакапин). Промяната дошла със смъртта на цар Симеон (27 май 927). Биологичната смърт на една велика личност донесла смъртта и на неговата политика (сякаш изчезнали и „двете тела" на краля!). Византия се освободила от една атмосфера на страх (почти петнадесет години!), от който я спасявали стените на Града, и била готова да плати за това; но не повече от поетото като задължение в 913 г. Младият български владетел Петър капитулирал пред традицията, но тъкмо капитулацията му позволила да прибере реколтата, посята от неговия велик баща. Той бил убеден, че не губи нищо и в същото време получавал всичко, което му се полагало. Византия била още по-доволна, тъй като плащала цена, която била договорена още в 913 г. Така и двете страни платили за удобството и спокойствието: българският владетел с (неясното) бъдеще, а ромейският василевс с позабравеното минало. Петър си тръгнал от Константинопол като *цар на българите* и със съпруга (внучка на узурпатора, съимператор на Константин VII), която символизирала мира, възпят, описан поетично от Теодор Дафнопат. Петър зацарувал във Велики Преслав със силното участие на своята съпруга Мария-Ирина, а Византия се сдобила с „удобен и предан зет". Част от компромиса бил и санът на българския духовен глава: той бил почетен с патриаршеско достойнство (то минало „незабелязано" за хронистите!) и така Роман I Лакапин

свързал трайно името си с автокефалността на Българската църква[84].

Един от най-важните проблеми в историята на Българската патриаршия през най-ранната епоха (913–971) е проблемът с нейното средище. Така поставен – откъде патриархът е ръководел своя диоцез, – той вероятно ще предизвика недоумение в един широк интернационален план. И в същото време не мога да не отбележа, че мнозина български изследователи търсят престола на българския патриарх извън пределите на столицата Велики Преслав. Или казано по друг начин, проблемът се нарича Дръстър[85]. Проблемът е възникнал заради текста в Списъка на българските архиепископи („Дамян [който светителствал] в Доростол..."), а бе поставен в научната литература от някои изследователи, сред които най-настойчив бе П. Мутафчиев. Дали заради пристрастието си към историята на Доростол-Дръстър (Силистра) или по други съображения, той упорита защитаваше схващането, че Дръстър бил средище на Българската патриаршия[86]. Ив. Дуйчев се опита да намери компромисно решение на този привидно сложен проблем: Велики Преслав като столица на държавата е бил средище и на Патриаршията, но без това да се отрази на титулатурата на патриарха. В същото време, за да се уважи църковно-историческата традиция, и то по искане на Константинополската патриаршия (?), „Дръстър като старо църковно средище" (за разлика от Велики Преслав) е посочен като място на светителстване на българския патриарх[87].

Такъв проблем не съществува. Трябва пак да напомня принципа – двете институции са неделими; царството и патриаршията задължително са били събрани на едно мяс-

[84] **Божилов, Гюзелев**. История, 272–277 (Ив. Божилов).

[85] **Божилов, Гюзелев**. История на Добруджа, 2, с. 51 (Ив. Божилов).

[86] **П. Мутафчиев**. Съдбините на средновековния Дръстър. – В: **Същият**. Сборник от студии. С., 1947, 293–305 = **П. Мутафчиев**. Избрани произведения. II. С., 1973, 37–49.

[87] **Iv. Dujčev**. Il patriarcato bulgaro del secolo X. – In : **Idem**. Medioevo, III, p. 262, n. 1 (възражения: **Божилов, Гюзелев**. История на Добруджа, 2, с. 51, бел. 131).

то и това място е бил престолният град Велики Преслав[88]. Не бихме могли дори да си помислим, че Симеон би могъл да изпрати своя патриарх извън столицата, да раздели двете власти – нещо, което традицията и практиката не са му позволявали – и да избере Дръстър за град, където ще се намира патриаршеският престол. Та той е човекът, който е поставил основите на Дублиращото царство, следвайки стъпка по стъпка византийския образец[89]. А присъствието на патриарх Дамян в крайдунавския град е много лесно за обяснение: Българският патриарх е напуснал столицата Велики Преслав вероятно в началото на 971 г. и е намерил убежище в Дръстър, който Светослав бил превърнал в център на своята отбрана срещу настъпващите ромеи. Дамян е бил заварен там от Йоан Цимиски, когато византийският василевс влязъл в града след оттеглянето на русите.

И накрая няколко думи за българските патриарси. След като В. Н. Златарски посвети специално изследване на този въпрос, споровете продължиха ненужно. Сведенията за българските първосветители идват от два извора, а именно: Списък на българските архиепископи и Синодика на цар Борил. Каквото и да се прави, не може да се пренебрегне този най-

[88] За Българската църква през Средновековието – идеите и принципите са залегнали в Синодика (без да е документ, редактиран в канцеларията на патриарха или на Св. Синод, той безспорно отразява позицията на Църквата) – има две патриаршии – *Преславска* и *Търновска* (Охридската – доколкото може да се говори за такава – е продължение на Преславската). Това са двете средища на Българската патриаршия, това са двата периода в нейната история; патриаршеската църква е самото сърце на Църквата: търновската църква „Възнесение Христово" е „майка на църквите на българското царство". Синодикът едва ли случайно разграничава „преславски патриарси" (168_{6-8}) и „преосвещени патриарси на Търново" (168_{9}). Преместването на патриарха (патриарсите) е резултат от екстремни политически обстоятелства и е функция на устройството на държавата. Едва ли трябва да се спирам обстойно на проблема за вселенските патриарси в изгнание в Никея (1204–1261): основният елемент от титлата остава „архиепископ на Константинопол Новия Рим и вселенски патриарх" (Мануил I Сарандинос, Герман II, Методий II...: **Zacos**, II, № 34, 35, 36, 37).

[89] **Божилов**. Византийският свят, 405–419.

важен паметник, създаден от Българската църква. А в него категорично са посочени: „На Леонтий, Димитрий, Сергий, Григорий, преславски патриарси, вечна памет". Сякаш за да не стане грешка, на полето е изписано: „преславски патриарси"[90]. Към тези четирима архиереи на Българската църква трябва да бъде добавен и Дамян (липсата на неговото име в Синодика не е единственият пропуск в този важен текст[91]). Нямаме никакви основания да променяме реда на посочените петима патриарси, които са ръководили делата на Българската църква от 913 до 971 г.

3. Translatio Ecclesiae: Българската патриаршия 971–1018 г.

„Дамян [който светителствал] в Доростол сега [наричан] Дристра. При него и България била почетена за автокефална. Той бил провъзгласен за патриарх от императорския синклит по заповед на император Роман Лакапин, а сетне низведен от Йоан Цимиски"[92]. Това е текстът, който ни служи като отправна точка в изучаването на съдбините на Българската църква през това половин столетие, така дълбоко пропито с героизъм и в същото време с трагизъм.

Първи въпрос: Защо в Доростол-Дристра, т.е. Дръстър? Този въпрос вече се появи в моя текст и получи своя отговор (ако приемем, че споменаването на важния крайдунавски град не е грешка или недоразумение: все пак в списъка е пропуснат Велики Преслав като средище на Българската патриаршия). Дамян напуснал българския престолен град в навечерието на неговата обсада от ромеите и се установил в Дръстър, където се бил оттеглил Светослав. И там е бил заварен от победителя Йоан Цимиски.

Втори въпрос: Какво се е случило в Дръстър след завладяването му от ромейските войски? Твърде много е писано,

[90] Борилов синодик (вж. бел. 37), с. 168_{6-8}.

[91] Пак там, 46–52.

[92] Тук, гл. III, 3.

макар и много често повърхностно. И въпреки това събитието остава сякаш неясно. Или може би се забелязва нежелание то да бъде разбрано. А то не е толкова сложно. Две са възможните обяснения (очевидно проблемът не може да бъде решен с най-точното осмисляне на думата καθῃρέθη – вж.) за своеобразната деградация на българския патриарх.

1. Политиката на Йоан Цимиски след победната му кампания през 971 г. Най-драматичното и в същото време най-театрално действие на византийския василевс: След победата над русите и завладяването на „България", по стар римски обичай на император Йоан Цимиски бил организиран триумф: самият владетел на бял кон, пред него колесницата, на която била поставена икона на „Божията майка, която държала в обятията си богочовека Слово", след което пленният български цар Борис II бил лишен от знаците на царската власт (тиара, багреница, червени обувки); веднъж деградиран, той се влял във византийската аристокрация, като бил удостоен с византийската дворцова титла магистър (не много висока за бивш владетел с царско достойнство – пето място в ранговата таблица)[93]. Този акт символизирал унищожаване на Българското царство („закриване" на държавата!). Едновременно с това покорените български земи били приобщени към византийската военно-административна провинциална уредба[94]. Какво следвало оттук нататък? Унищожаване на Българската патриаршия, тъй като това е било логично следствие от първото действие на трагедията (дори ако следваме хронологията на изворите, първо патриархът бил лишен от сана му, а сетне царят от достойнството му). В заключение: няма държава, няма църква!

Проблемът не се крие в крайния резултат – държава е имало, тъй като Йоан Цимиски бил завладял не повече от една четвъртина от нея; следователно и Църквата е продължила да съществува, макар и обезглавена по подобен начин

[93] **Божилов, Гюзелев**. История, 310–311 (Ив. Божилов); за титлата магистър: **Oikonomidès**. Préséance, p. 292, 294.

[94] **Божилов, Гюзелев**. История, 343–359 (Ив. Божилов); **Същите**. История на Добруджа, 2, 87–130 (Ив. Божилов).

– а в мисленето на византийския василевс, в разкриването на неговите политически планове. Няма никакво съмнение, че колкото и резултатни да са били военните действия – Йоан Цимиски сравнително лесно е завладял източните предели на Българското царство (изключение: Велики Преслав), – толкова елементарно е било неговото политическо мислене; завладява част от страната, включително престолния град, пленява българския цар и решава, че „българската“ му политика е дала желания резултат (ако приемем, че тя е продължение на намеренията на Никифор II Фока) и затова е завършила. До смъртта си, 11 януари 976 г., той повече не се върнал към България (и това позволило на българите да се организират – граждански и църковно – и да възобновят войната за независимост[95]).

2. Проблемът „Българска църква“ след 971 г. Или може би трябва да го кажа по друг начин: имало ли е Българска църква (каквото и да значи това) след завоеванията на Йоан Цимиски и ако е имало, какъв е бил нейният статут? Разполагаме с няколко извора, различни по тип и по време на съставяне. Ще ги разгледам в хронологическа последователност.

2.1. Сигилий на Василий II (м. май 1020): „Защото при царуването на Петър в България тази епархия [Дръстърската] е блестяла с архиепископско достойнство, а след това архиепископите преминаваха от едно място на друго...“[96] Този текст подсказва две неща. Първо, в България е имало архиепископ преди 971 г. и след тази дата, т.е. промяна не е настъпила (Василий II е пропуснал действията на Йоан Цимиски). Второто е не по-малко важно, а именно: Дръстър блестял с архиепископско достойнство при цар Петър, т.е. преди 30 януари 969 г. (тук липсват действията на Роман I Лакапин). Какво прави впечатление? Известно сближаване със Списъка на българските архиепископи не може да не бъде забелязано: Дръстър е средище на Българската църква; след 971 (годината не е посочена никъде, но тя се разбира, макар и имплицитно) е започнало движение на българските архиереи до окончателното им установяване в Охрид. На Василий II му е била необходима приемственост със създадената от него институция в 1019 г., т.е. едно преливане (и то безболезнено) от архиепископия към архиепископия. И той или е „прескочил“ Българската патриаршия, или без да споменава Йоан Цимиски, е приел, че в 971 г. Българската патриаршия е била „низведена“ в архиепископия.

[95] **Божилов, Гюзелев**. История, 308–318 (Ив. Божилов).

[96] **Бенешевич**. Описание, с. 57_{28-31}; **Иванов**. БСМ², с. 557; ГИБИ, VI, с. 45.

2.2. Списък на българските архиепископи: „Герман [наричан] и Гавриил [светителствал] във Воден и в Преспа“. Той е поставен непосредствено след Дамян и титлата му е архиепископ (няма никакво съмнение), каквато са имали и неговите предходници (без Дамян – патриарх, и Климент – епископ).

2.3. Scylitzes, 354_{69-70}, 357_{76-77}: Давид, архиепископ на България.

И така, какво може да се каже в заключение? Първо, византийските извори са категорични и недвусмислени: след 971 г., т.е. след завладяването на част от България от Йоан Цимиски, Българска църква е съществувала (без да се уточнява нейният диоцез); византийските извори, които разгледахме по-горе (хронист, документ с императорски произход и полуофициален текст), не се колебаят: санът на българския духовен водач е архиепископ, и то автокефален; трето, вероятно твърде скоро след като ромейският василевс се завърнал в Константинопол, „низведеният“ патриарх Дамян също е напуснал Дръстър. Първата му спирка е била Триадица (София), но след това българските архиереи са пребивавали (временно?) във Воден (Едеса), Мъглен, Преспа, за да се установят в Охрид. Това движение на предстоятелите на Българската църква е безпрецедентно (понятието *les prélats „voyageurs“* е съвсем неподходящо); това не е било движение заради самото движение (духовници, страдащи от „ксенития“ – ξενητεία – или bougeottes), те са били принудени да го правят, тъй като обстоятелствата са били такива, следвали са идеята за българската държавност.

Това са изворите. За съжаление само византийски: сухи, кратки, категорични. Но дали представят истинската исто-

рия на Българската църква през тези трудни години? Нека проследим събитията, като погледнем на тях не само отвън, с очите на ромея, а и отвътре, с погледа на тогавашния българин.

Събитията от 971 г. са относително ясни; доколкото те засягат българските земи, които в хода на войната са били окупирани от ромеите. Ще припомня крайния резултат: патриарх Дамян бил лишен от своя сан (той се намирал в Дръстър и затова първи се сблъскал с волята на Йоан Цимиски), цар Борис II бил деградиран, лишен от царското му достойнство и обявен за обикновен магистър, а в покорените български земи била въведена византийската провинциална организация[97]. Отдавна е отхвърлено схващането, че през 971 г. ромеите са покорили цяла България. В същото време схващанията за границата между зоната, окупирана от Византия, и свободна България са твърде често прибързани, произволни и затова неточни[98]. В едно нещо няма съмнение: земите, в които е била установена византийска администрация след 971 г., съвпадат с българските земи, покорени от русите през 969–970 г. И те могат да бъдат установени относително точно благодарение на т.нар. Ескориалска тактика[99].

Основният въпрос в случая е малко по-различен. И той е: какво е било положението на българските земи, които са останали незасегнати от византийското завоевание? От византийска гледна точка, или по-точно от гледната точка на Йоан Цимиски, Българското царство вече не е съществувало. Една част от неговата територия е била включена в границите на империята (държавни и военновременни, които в този момент са съвпадали) и са били пряко управлявани от Константинопол. Останалите територии, които не са били засегнати от военните кампании през 970–971 г., не са били в една или друга степен обект на византийското военно присъствие и преди всичко не са били администрирани от ромейските институции, са били в особено положение. Тези земи – спо-

[97] Вж. тук бел. 93.

[98] **Божилов, Гюзелев**. История, 309–310 (Ив. Божилов).

[99] Пак там, с. 310.

ред византийската политическа теория – са били под византийски суверенитет, тъй като са се намирали в едно обширно пространство, което е било маркирано с идеологическата и цивилизационна граница на Византийската империя. Но това е било теория: красива, примамлива, но до голяма степен абстрактна (идеологическите параметри на пространството съвпадали с икуменето)[100].

Действителността е била съвсем различна. И основателно. Защото теорията (тя не занимавала българите, но е била чужда и на голяма част от ромеите) е била едно, а живият живот – нещо съвсем друго. За българите незавладяната от ромеите територия – почти три четвърти от държавата – е била България, била е Българското царство, макар и временно обезглавено. Необходима е била някаква промяна. Тя трябвало да се изрази в стабилизиране на държавата, във възстановяване на модела, който превърнал България в *Дублиращото царство*, в хармонията между двете власти – Държава и Църква (Imperium et Sacerdotium). В политически план това било сторено от Комитополите, а в църковен – от патриарх Дамян и неговите приемници, предстоятели на Българската църква. Нещо повече, Църквата, ако не е била първа, то поне в определен момент (особено между 971 и 976 г.) е била водеща, била е символ на традицията и на консервативността, на институциите, които са изграждали една държава.

За ромеите всичко е било просто и ясно (мотивирало ги е тяхното самочувствие): както няма (български) цар – няма (българско) царство, така няма и (български) патриарх (Дамян) – няма патриаршия или независима Българска църква. В очите на ромеите това е било така, но в очите на българите – не. Преди всичко в очите на патриарх Дамян. След отвеждането на цар Борис II в Константинопол той бил представител на властта, дори неин символ. Дамян, разбира се, не е приел горделивото решение на Йоан Цимиски да го лиши от сан. И тук искам да припомня писаното от Ив. Снегаров,

[100] **Iv. Bozhilov**. Byzantium: finis terrae – ἡ πέρατος, or the Frontier of the Byzantine civilization. Notes on the Foundation of the Byzantine World (forthcoming)

незаслужено забравяно: „Йоан Цимисхи, като свалил патриарха Дамян, е могъл само да го лиши от юрисдикция над покорените български области и да го лиши от правото да пребивава в Дръстър и във всички български градове, подвластни на византийците, но не бил в състояние да принуди Западното Българско царство да не го признава вече за свой патриарх“[101].

В тази трудна и сложна политическа и църковна обстановка патриарх Дамян е могъл да стори само едно нещо (дали ромеите са искали да го прогонят от Дръстър, е трудно да се каже, но по всяка вероятност те не са го задържали). И той го е сторил. Напуснал е окупирания Дръстър и се е отправил на запад, за да търси убежище, но и възможност за служене в свободните български земи. Напускайки Дръстър, той не изоставил своето паство, защото отивал при онази част от него, където е могъл да се чувства истински водач на българите.

Първата спирка на българския патриарх е била Триадица (София). Защо тъкмо там? Дали защото според преданията там е била резиденцията на един от четиримата Комитопули (Аарон?) Или пък Триадица е бил най-големият, най-важният град, намиращ се близо до границата с окупираните български земи? Силно влияние при този избор несъмнено е оказал фактът, че градът е бил църковно средище с много стара история – все пак там е бил свикан съборът от 343 г., град, който попаднал в полезрението на Константин I, когато е избирал нова столица (‘Η ἐμὴ ‘Ρώμη Σαρδική ἐστιν, т.е. Моят Рим е Сердика). Градът бил символ на традицията и неслучайно е бил поставен начело в Списъка на българските архиепископи[102]. Оттук насетне изборът на архиепископско средище и движението на патриарсите е било обвързано с централизацията на държавата. Докато двете институции – Църква и Патриаршия – са се събрали, така както трябвало да бъде, на едно място – първо в Преспа и накрая в Охрид.

Придвижването на патриарсите и изборът на патриаршеско средище поставят още един проблем: наименованието

[101] **Снегаров**. История, 1, 17–18.

[102] Тук, гл. III, 3.

на Патриаршията и титулатурата на архиереите. Патриаршията е започнала своя път от (Велики) Преслав; там е бил тронът на патриарха, а самият архиерей е бил здраво свързан със своята изначална катедра (патриаршеската църква е била „майка на църквите в Българското царство“[103]). Обстоятелствата не биха могли да променят това положение. Патриарсите били и си оставали преславски. За Българската църква – мнението ѝ е изразено чрез Синодика – е имало две Патриаршии – Преславска и Търновска, които отразяват два периода от нейната история. „Временната промяна на патриаршеското средище – преди всичко по политически причини – не е водела до промяна в титулатурата. Най-добрият пример, разбира се, са Константинополските патриарси в изгнание (между 1204 и 1261 г.). Независимо от това, че те са пребивавали в Никея (там се е намирал и василевсът), титулатурата им не се променила: Мануил I Сарандинос (1216–1222): „Мануил по Божия милост архиепископ на Константинопол Новия Рим и вселенски патриарх“; Герман II (1223–1240), Методий II (1241)[104].

Процесът на *Translatio Ecclesiae* има още един проблем, чийто произход не е исторически, а научен. В началото на двадесетото столетие сръбският учен Б. Прокич (той въведе в научен оборот т.нар. добавки на епископ Михаил Деволски) разви идеята, че няма никаква приемственост между Преславската патриаршия и Патриаршията от Самуилово време („славянска“!). Според сръбския учен теорията за приемствеността се е родила „сред архиереите в Самуиловото царство“. Едва ли трябва да напомням, сто години по-късно, че текстовете, на които всички се позоваваме, са от византийски, а не от български произход. Защото преди повече от осем десетилетия Ив. Снегаров убедително отхвърли идеите на Б. Прокич и едва ли трябва да се занимавам отново с тях[105].

[103] Вж. тук, бел. 88.

[104] Вж. бел. 88 (литература).

[105] **Снегаров**. История, 1, 15, бел. 1.

ГЛАВА II

БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА СЛЕД 1018 г.: ОТ ПАТРИАРШИЯ ДО АВТОКЕФАЛНА АРХИЕПИСКОПИЯ

Текстът, с който се занимавам тук – издание, превод и обяснителни бележки, – по своята жанрова характеристика принадлежи към т.нар. Ordo episcoporum, а самото му наименование свидетелства безапелационно, че става дума за Списък на българските архиепископи (вж. тук, III/1). Въпреки това или може би тъкмо поради това анонимният съставител на Списъка представя раждането на Архиепископията и нейната начална история. Макар имплицитно. Без да го заявява. Това е една версия: версията на автора на текста; версията на канцеларията (?) в Охрид (ако приемем, че Списъкът е изготвен в Охрид; идея, за която има сериозни основания) – престолния град на Архиепископията.

Това не е единствената версия. Защото Архиепископията не се е самозародила. Тя е била създадена по някое време и от някого (претърпяла е и важни промени). Този някой – който и да е той – също има своя версия. И нейната поява заедно с раждането на Архиепископията е съвсем естествена. И че тя ще бъде различна от версията на съставителя на Списъка, също е естествено. Архиепископията не се е появила от нищото и изведнъж. Тя е имала минало, имала е история. И тази история е въздействала по някакъв начин на нейното съществуване и развитие. Не липсват и други обяснения – от това, което намираме в Списъка на архиепископите, – защото Архиепископията със своя статут – автокефална, със свой ярко изразен национален облик – наименование, титулатура на архиереите, принадлежност на паството (българска), фактът, че тя се е намирала в пределите на чужда държава, всичко това е предизвиквало необичаен интерес към нейното минало. И в същото време чисто практически е създавало възможност тя да бъде използвана като идеологически инструмент. Получила се една интересна среща: на българската традиция с ромейската политика, на реалното и въображаемото, на действителното и легендата. И всичко това в една епоха; което не е необичайно за Средновековието.

Реалната история на Българската църква е позната отчасти; или дотолкова, доколкото позволяват изворите. И вече стана дума за нея. Преломният момент в съдбата на тази важна институция бил в 1018 г. Тогава завършил един цикъл, и то насилствено, но очаквано. Започнала своя път като Архиепископия под юрисдикцията на Константинопол, тя се върнала (след 148 години!) към този статут. Вярно, в 1019 г. тя била автономна, но вече се намирала в пределите на чужда държава (Византия), а владетелят, който посочвал архиепископа, бил чужденец (византийският василевс). Започнала историята на една институция, чийто диоцез съвпадал с диоцеза на закритата Българска патриаршия, а паството ѝ било преобладаващо българско; но и една институция, която постепенно щяла да се отдалечава от България и българите.

1. Раждането на Българската архиепископия

Византийските текстове, чийто произход е твърде различен (от императорски документи до анонимни бележки, от текстове, чиято връзка с канцеларията на Архиепископията е очевидна, до летописни добавки; печати и епиграфски паметници), изграждат три теории (хипотези?) за раждането и в някои случаи за еволюцията на институцията. Те се разминават или доближават, допълват се една друга или взаимно се изключват, но всички заедно създават богато табло на историята на Българската архиепископия.

1.1. *Моделът Василий II.* Персонификацията на този модел не е случайно хрумване, тъй като той е резултат или

по-скоро отзвук от политиката на Василий II към покорената от него България. Това, което трябва да бъде подчертано на всяка цена, е, че отношението към Българската църква, към нейната уредба е част от грижите на византийския василевс за осъществяването на политическите му намерения[1]. С организирания триумф (юли 1019 г.), който бил украсен от всички останали живи членове на фамилията на Комитопулите, Василий II по категоричен начин заявил, че Българското царство вече не съществува (може би държавата, тъй като той не приемал, че воюва с царство, а с узурпатор). Така той осъществил своята цел, която преследвал в продължение на десетилетия: присъединението на българската държава към ромейската „под един ярем" (ὑπὸ ζυγὸν ἕνα)[2]. Отношението към Църквата било друго, тъй като Василий II имал нужда от нея като важен инструмент за провеждане на политически намерения. В триумфа участвал и „българският архиерей" (Йоан Скилица – византийският хронист, следвайки духа на ромейската политика, не говори за патриарх), но самата Църква не била заличена. Напротив. Тя започнала нов живот, но вече с друг ранг в пределите на империята и под личния надзор на василевса. Това внимание на Василий II рефлектирало в серия от три документа, посветени на уредбата на новата/стара институция.

Първият сигилий бил издаден веднага след триумфа (между юли 1019 и преди май 1020 г., но по-близо до първата дата) и бил последван от втори, обнародван през м. май 1020 г. С двата документа уредбата на Българската църква била факт[3]. Отправната точка на василевса била ясна: *потвърдил* (εκυρώσαμεν) Българската архиепископия, която била приемник на Българската архиепископия от времето на цар Петър († 30 януари 969 г.), чието средище бил Дръстър[4],

[1] **Божилов, Гюзелев**. История, с. 343 (Ив. Божилов).

[2] **Бенешевич**. Описание, I, 544_{23}; **Иванов**. БСМ², с. 550; ГИБИ, VI, с. 40.

[3] **Бенешевич**. Описание, I, 544_{19}–546_{28}, 546_{30}–550_{14}, 550_{15-25}; **Иванов**. БСМ², 550–561; ГИБИ, VI, 40–47.

[4] **Бенешевич**. Описание, I, 547_{26-30}; **Иванов**. БСМ², с. 557; ГИБИ, VI, с. 45.

т.е. едната институция се преляла в другата. На пръв поглед почти никаква промяна: Тя запазила своя диоцез, като включвала всички епархии, които имала при *цар Петър* и Самуил; за средище на Архиепископията бил обявен Охрид – последната столица на България и град, където се намирал тронът на българския църковен водач; българският архиерей (патриарх Давид за българите) бил отстранен и на негово място Василий II поставил монаха Йоан, също българин[5]!

Това са фактите. Преливането и приобщаването на българите чрез тяхната църковна организация било осъществено. Документално и в действителност. Какво прави впечатление? Преди всичко пропуските. На първо място, Василий II „пропуснал" патриаршеския период от историята на Българската църква и го квалифицирал като епоха на автокефална архиепископия (епохата на цар Петър). Този съзнателен пропуск е разбираем: в Константинопол не искали Българска патриаршия и не желаели да се говори за нея. На второ място, византийският василевс не споменава действията на Йоан Цимиски, т.е. отстраняването на патриарх Дамян. Също разбираемо. Василий II не искал да говори за тях, тъй като те не се вмествали в неговите намерения. Най-сетне, в двата документа няма нито дума за времето между 971/76 и 1018 г. (само веднъж се споменава Самуил, и то без царска титла). Още по-разбираемо. Василий II гледал на това полустолетие като време на бунт, на отцепване, на узурпация, т.е. на апостасия. От идеологически план той гледал на Самуил не като на външен противник, а като на вътрешен враг, който се борел срещу реда в империята, установен в 971 г.; гледал на него като на човек, който искал да раздели империята, да откъсне българските земи, присъединени вече към Константинопол. И успял. Потушил бунта (наказанието на 14 000/15 000 българи в 1014 г.)[6] и възстановил положението от времето на Йоан Цимиски. България и Византия отново били едно цяло, в което българите имали позиции, подобни

[5] **Бенешевич**. Описание, I, с. 544_{23-25}; **Иванов**. БСМ², с. 550; ГИБИ, VI, с. 41.

[6] **Божилов, Гюзелев**. История, с. 325 (Ив. Божилов).

на позициите на ромеите (според Василий II). Църквата била много важен елемент от тази политическа идилия.

И накрая още нещо. Видяхме, че Българската архиепископия от 1019 г. е била пряк наследник и приемник на Българската църква от времето отпреди 971 г. Нито дума за по-ранната епоха и преди всичко за Justiniana Prima. За Василий II стореното от Юстиниан I е било само идея, само абстракция. Тази легендарна архиепископия и нейното паство не се вмествали в политическите схващания и намерения на византийския василевс; те били чужди на политическата реалност, с която той се сблъскал, и той нямал нужда от нея; той се интересувал от цялото (България), а не от една малка част от него. Защо споменавам тогава Първа Юстиниана? Защото два по-късни текста (по-късни от сигилиите, издадени между 1019 и 1025 г.) – Хрониката на Йоан Скилица (чрез добавките на Михаил Деволски) и анонимната бележка на Scorial. gr. X-II-10, f. 377^{r} – вж.) обвързват действията на Василий II с вече стореното от Юстиниан I. Проблем няма. И двата текста отразяват идеи, които са се родили най-рано към края на 11. или в началото на 12. век и нямат нищо общо с политическата програма на Василий II. Те са друг пласт, втори, в който е рефлектирала еволюцията на Българската архиепископия от средата на 11. век нататък. И затова не бихме могли да очакваме от Василий II някаква въображаема връзка с далечното минало, с времето, когато на Балканите не е имало българска държава (вж. по-долу 1.3.).

1.2. *Регионализъм и интернационализъм, или от въображаемото към реалното*. За разлика от първия модел, който е създаден в Константинопол, този модел без съмнение е рожба на Охрид, може би на канцеларията на Архиепископията. Кога? Засвидетелстван е през последната четвърт на 12. век, когато е съставен Списъкът на българските архиепископи (вж. III/1). Дали идеите, които са вложени в модела, имат по-стари корени, трудно може да се установи. Списъкът не е официален документ (такива са и всички други текстове, които могат да се класират в рубриката Ordo episcoporum), но очевидно е бил съставен в среди, които са били свързани с ръководството на Архиепископията, и можем да му се доверим без колебание (III/1). Това, за разлика от модела на Василий II, е многопластов модел, който се е формирал бавно и постепенно, търсейки дълбоки корени и стари традиции.

1.2.1. Първият пласт на модела е почти легендарен. Той е твърде отдалечен във времето дори и за анонимния съставител на Списъка: четвърти век. Той е много тънък, но затова пък неговите граници са очертани ясно: Протоген, архиепископ на Сердика[7]. Когато съпоставяме трите модела на Архиепископията, това е най-странното начало и най-несигурната основа. Защо Протоген и защо Сердика? Протоген не е случайна личност. Той е играл завидна роля в работата на Никейския събор (не само според Списъка, но и според протоколите на събора – вж. III/4.3), където безкомпромисно е защитавал Символа на вярата и е бил домакин на събора в Сердика. Той е своеобразен символ на началото – Πρωτογενής, т.е. първороден! Не е тайна, че Сердика е била харесвана от Константин I: „Моят Рим е Сердика“ (‘Η ἐμὴ ‘Ρώμη Σαρδική ἐστιν) и че дори императорът се е колебаел дали да не избере града за нова столица на империята (дали съставителят на Списъка не е бил повлиян от факта, че в Сердика известно време е пребивавал българският архиерей – Дамян?). Говори се, че поставянето на Протоген в началото на Списъка е някакъв „поклон“ пред Запада, което не е убедително. Но би могло да се приеме, че то е било в някаква степен мост между Константинопол и Рим.

1.2.2. Втори пласт. Включването на Методий[8] в Списъка на българските архиепископи не само затвърждава архиепископската титла (тя е получена от Рим!), но и засилва връзката с Константинопол. Славянският първоапостол (заедно с брат си Константин Философ – Кирил) е бил изпратен на Запад от василевса Михаил III и е обслужвал интересите на империята в едно пространство, което е било под юрисдикцията на Папството. Добавянето на Горазд (влиянието на Теофилакт тук се чувства неизбежно)[9] прави този пласт по-солиден, но значително намалява неговата достоверност.

[7] Вж. тук, гл. III/4.3, бел 1.

[8] Пак там, бел. 4.

[9] ПЖ Климент, VII, 23, 88_{321} (моравски архиепископ) = тук, III/4.3, бел. 8.

1.2.3. Третият пласт е българската връзка или поне нейната първа стъпка. Появяват се Климент и Охрид[10], т.е. поставя се началото на една традиция с много голяма роля в живота на Архиепископията. Климент никога не е бил архиепископ и дори епископската му катедра не е била в Охрид, но неговата проповедническа дейност, неговата роля на учител, най-сетне обаянието му като светец с много силно присъствие в пределите на Западна Македония са формирали една легенда. Иначе той е ученик на византийския мисионер и римски архиепископ Методий и в същото време той е „пръв епископ на български език", назначен от българския владетел, т.е. още тук се забелязва или поне се загатва за някакво преливане между България и Византия, което е в основата на модела, наложен от Василий II. Оттук нататък св. Климент се превръща в своего рода патрон на Архиепископията, а най-изявените нейни архиереи са му посветили жития, похвални слова и служби[11].

1.2.4. Четвъртият пласт може да бъде наречен Българска връзка 2 или пълното осъществяване на българското участие, или може би българската роля в историята на Архиепископията. Това станало чрез включването на патриарх Дамян в Списък на българските архиепископи. Тази странна симбиоза е символ на единението на двете църкви, и двете автокефални, на връзките между миналото и бъдещето, между историята на Българската църква от 870 до 971 г. и на Българската архиепископия, стъпила здраво на българска основа. И то не само чрез архиерейските средища в Дръстър (Триадица), Воден (Мъглен) и Преспа, но и чрез споменаването на архиереите Герман-Гавриил и Филип (патриарси от Самуиловата епоха), окончателно трасирали българския път на една институция, покровителствана от ромейските василевси.

1.2.5. Последният, пети пласт, който от национална гледна точка може да се отъждестви с ромейската епоха (тя започнала с безпрецедентното решение на Василий II да постави за архиепископ българин), е най-ясен като структура и

[10] Тук, гл. III/4.3, бел. 10.

[11] Вж. предходната бележка, както и Заключението.

най-убедителен като фактология. Започнал като внушителен израз на политиката на Василий II, този пласт много скоро променил своя облик: архиепископите оттук насетне били само ромеи; промяна настъпила и в границите на диоцеза на Архиепископията (вж. II/2), които вече не съвпадали с границите на диоцеза на Българската църква до 1018 г., т.е. промяната към регионализъм била невъзвратима. Това, което заслужава да бъде отбелязано най-настойчиво, е отсъствието на имената на Юстиниан I и Василий II и на стореното от тях, като имплицитно се набляга на естествено развитие: българска по географските измерения на диоцеза, по национална принадлежност на паството (или на по-голямата част от него), по титулатурата на архиепископите и ромейска по националната принадлежност на архиереите.

1.3. Легендарност и реалност: от Justiniana Prima до Българската архиепископия. Този модел има изключително значение от идеологическа гледна точка (прикрит универсализъм в действие!), но в същото време той е силен фактор за реалното бъдеще на Архиепископията. Вплитането на *легендата Юстиниан I* в наименованието на Архиепископията и в титулатурата на архиепископите повдига много въпроси, които трябва да получат възможните отговори, за да продължим нататък. Защото самата поява подсказва, внушава идеи, но това не е достатъчно. Ето защо ще изброя всички извори, които имат отношение към раждането или по-точно към възраждането на Първа Юстиниана и нейното преобразяване в знак на Българската архиепископия.

1. „А пък василевсът [Василий II] отново потвърди българската епископия [архиепископия][12] като автокефална, каквато е била и някога при стария [василевс] Роман [I Лакапин]. Той [Василий II] сторил това въз основа на постановленията на василевса Юстиниан, че тя (епископията – архиепископията) е Първа Юстиниана (Πρώτης Ἰουστινιανῆς), която той наричал своя родина и която имала по това време за епископ Кастелион"[13].

[12] Рък. E = Scorial., III, 9.

[13] **Scylitzes**, p. 365_{8-11}.

2. Τάξις τῶν Θρόνων τῆς Πρώτης ᾽Ιουστινιανῆς ἤτοι πάσης Βουλγαρίας, т.е. „Ред на троновете на Първа Юстиниана и/или цяла България“[14].

3. ‘Ο ταπεινὸς μοναχὸς ᾽Ιωάννης καὶ ἐλεῳ Θεοῦ αρχιεπίσκοπος Πρώτης ᾽Ιουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας ὁ Κομνηνος ὅρισας ὑπέργραψα, т.е. „Смиреният монах Йоан и по милост Божия архиепископ на Първа Юстиниана и цяла България Комнин, подписах“[15].

4. Κωνσταντῖνος ἐλέῳ ἀρχιεπίσκοπος πάσης Βουλγαρίας ἤτοι Πρώτης ᾽Ιουστινιανῆς, т.е. „Константин, по милост Божия архиепископ на цяла България и Първа Юстиниана“[16].

5. „Трябва да се знае и това, че преди издаването на закона от прочутия василевс Юстиниан тази църква [архиепископията на България] беше автокефална и имаше собствено ръкополагане и привилегията на свещеничеството не само от василевса Василий [II] и стария Роман Лакапин, когато бе сторен договорът с Петър, царя на българите, но и от старите привилегии“[17]

6. Титулатурата на Димитър Хоматиан. Противно на очакванията, тя е много разнообразна. Вероятно това разнообразие не е случайно, плод на небрежност, а е напълно закономерно и обяснимо за такава сложна личност като този прочут български предстоятел[18]. Не би могло да се каже, че класическата формула Διμήτριος ἐλέῳ Θεοῦ αρχιεπίσκοπος

[14] Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, № 13, app. 2. Този титул се намира в ръкописи CD, докато в S (= Sinaiticus 1117) титулът гласи: ᾽Αρχιεπισκοπὴ πάσης Βουλγαρίας.

[15] **H. Gelzer**. Der Patriarchat von Achrida. Leipzig, 1902, S. 9 ; Regestes, II–III, № 1043 (13 май 1157.

[16] **Zacos**, II, № 410. В. Лоран (Corpus, V, 2, № 1496) приписва на същия архиепископ печат, чиято легенда гласи: „На пойменарха на Българите Константин“ (на лицевата страна е изобразена сцената Благовещение с надпис, който я обяснява). Вж. тук Приложение 2.

[17] **Prinzing**. Justiniana Prima, p. 279_{37-42}. Вж. и превода у **Гюзелев**. Покръстване, с. 147, № 57.

[18] Вж. **И. Илиев**. Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите. С., 2010 (с по-старата литература).

τῆς Πρώτης ᾽Ιουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας[19] е най-разпространената. Тя липсва както в надслова на съчиненията му, така и на печата му[20], а и в някои от документите[21].

7. „... ὁ μακαριώτατος οὗτος τῆς Πρώτης ᾽Ιουστινιανῆς καὶ Βουλγαρίας πάσης αρχιεπίσκοπος...“ (и обратно), т.е. „блажения този архиепископ на Първа Юстиниана и цяла България“[22].

8. „При архиерейството на Макария, всесветейши архиепископ на Първа Юстиниана и цяла България“[23].

9. Ще завърша този списък с един късен текст (1347–1354), но той регламентира дворцовия церемониал и йерархията на ранговете и заслужава да бъде споменат (Псевдо-Кодинос): „По подобен начин[24] се извършва и ръкополагането на другите патриарси, на Александрия, на Антиохия и на Йерусалим, но и така също на архиепископа на *Първа Юстиниана, на Охрид и цяла България*, тъй като втора Юстиниана е Кипър, а трета – Картаген“[25].

Тази разнообразна и сравнително богата изворова база позволява да се направят някои интересни наблюдения и да се стигне до някои важни заключения относно опита да се отъждестви Българската архиепископия с легендарната Първа Юстиниана. Не може да не направи впечатление разнообразието на посочените извори – наративни (1, 5), документи (2, 3, 6, 9), печат (4), надпис (8), – което подсказва популярността на понятието Justiniana Prima и усилията то да бъде наложено във функционирането на Архиепископията. При-

[19] **Dim. Chomat**. Ponemata diaphora, p. 55_{4-5}, 110_{2-3}, 296_{3-4}, 367_{4-5}, 368_{5-6}, 383_{11-12}.

[20] Пак там, с. 19; **Laurent**. Corpus, V.3, № 2017; **Иванов**. БСМ², с. 35, № 2 = надпис върху сребърната рамка на икона, подарена на „Св. София“ от „Димитър [Хоматиан] архипастир („пойменарх“) на българите“.

[21] **Dim. Chomat**. Ponemata diaphora, p. 125_{8-9}, 370_{1-2}, 397_{2-3}, 408_{3-4}.

[22] **Бенешевич**. Описание, I, с. 552_{5-6}, 554_{15-16} (местата са разменени).

[23] **Иванов**. БСМ², с. 38 (1295 г.).

[24] За избора и ръкополагането на константинополския патриарх: **Pseudo-Kodinos**. Traité des offices, 271_{1}–281_{16}; **Божилов**. Византийският свят, 202–204.

[25] **Pseudo-Kodinos**. Traité des offices, 282_{8-17}.

съствието на Юстиниан I в тези текстове създава двупосочна връзка с България: автокефалността на Българската църква, свързана с имената на Роман I Лакапин и цар Петър и със създаването на Българската архиепископия.

Един от най-важните въпроси, който трябва да намери отговор, е: кога е възникнал моделът *Първа Юстиниана – цяла България* или поне кога този модел се споменава за първи път. В случая разполагаме ако не с точна дата, поне с един точен *terminus ante quem*. Това е добавката на Михаил Деволски към Хрониката на Йоан Скилица (вж. по-горе 1), която датира най-вероятно от 1115 г.[26] Без колебание може да се каже, че епископът на Девол не е човекът, на когото е хрумнала идеята за Първа Юстиниана като ранна история на Българската архиепископия. Или най-малко, че корените на църковната организация на българите през 11. век трябва да се търсят в епохата на Юстиниан I (527–565). Няма съмнение, че неизвестният йерей на една нова епархия е могъл най-много да разпространи едно вече съществуващо схващане, по всяка вероятност познато в диоцеза на Охрид (?) или още по-вероятно е да е донесъл този модел от другаде, може би от столицата, откъдето бил дошъл (?). Първата възможност сякаш намира подкрепа в титула на епархийския списък, запазен в нотиция 13 (вж. по-горе 2). Тази възможност обаче трябва да намери отговор на едно трудно питане: къде е бил съставен списъкът – в Константинопол или в провинцията, т.е. в Охрид? Логиката сякаш ни кара да приемем второто решение. Вариантите на този списък – от една страна, рък. *CDS*, а, от друга, *M* (вж. тук, по-долу), – че те (или поне единият) не са съставени в архиепископското средище или пък че става дума за два различни списъка, съставени в различно време? И че тези два варианта са попаднали в различ-

[26] За датата вж. Vindob. hist. gr. 74, f. 106v = **Scylitzes**, p. XXVI: месец април κδ, индикт ια, година SXKΓ, т.е. месец април 24, индикт 11 година 6623 = 1115. При тази датировка индиктът не съвпада с годината. Ако годината е 6623 (= 1115), индиктът трябва да е 8; обратно, ако индиктът е 11, годината би трябвало да бъде 6626, т.е. 1118, която е разпространена в специализираната литература.

но време (?) в ръцете на съставителите на различните ръкописи на нотиция 13? Или пък те са дело на различни среди в Патриаршията (разминаванията на някои топоними?), и то в известна последователност, т.е. не съвпадат по време? Много условности, много възможности, които трудно могат да бъдат подредени по тяхната степен на достоверност. Двата текста – добавката на епископ Михаил Деволски и списъците, включени в нотиция 13 – са междинен етап (?) в развитието на идеята Юстиниана Прима – Българската архиепископия. Те свидетелстват само, че архиепископ Йоан Комнин не е първият, който е свързал двете институции – едната до известна степен легендарна, а другата – реална.

В същото време може да се приеме, че *terminus post quem* за появата на Първа Юстиниана като начална история на Българската архиепископия (1019) са сигилиите, издадени от Василий II. Защото и в трите документа няма дори намек за връщане по-назад от времето на българския цар Петър и Дръстър. Разбира се, очаквам възражението: „продължението" модел на Българската църква вече е съществувал (къде? в кои столични среди – Двореца или Патриаршията?), но Василий II го е пренебрегнал. Ако тази идея вече е съществувала и Василий II е бил осведомен за нея, той не би я оставил без внимание. Най-малкото заради авторитета на Юстиниан I (неговата гробница в константинополската църква „Св. Апостоли" и византийските писатели постоянно са напомняли за великия император)[27]. Василий II е бил политик реалист, прагматик: доказва го цялото му дълго властване (почти петдесет години!). Той току-що е завършил една четиридесетгодишна война – може би една от най-продължителните и най-безмилостни военни кампании, в които Византия е участвала – и се е интересувал от действителното положение на окончателно покорените българи и техните земи, а не от далечното минало, и то въобразяемо, на една институция. Той е търсел средства, с които да приобщи българите към империята. Сред тях на първо място е била Църквата и той е създал възможно най-сполучливия механизъм за въздействие върху покрусе-

[27] **Janin**. Les églises, I, 41–50.

ните от връхлетелия ги апокалипсис българи. Този модел на църква, който обединявал българите и ги представлявал пред василевса, отговарял най-добре на идеята за „единството“ на българи и ромеи, на схващането, че разделеното е било съединено „под един ярем“. Така въпросът с датата на появата на Първа Юстиниана като най-ранен хронологически пласт от историята на Българската архиепископия остава открит.

Защо се появява този полулегендарен модел, и то след основополагащата дейност на Василий II; тогава, когато създадената от византийския василевс архиепископия е заела достойно място сред църковните институции на Византийския свят и е функционирала перфектно (поне от гледната точка на Константинопол)? Труден въпрос с труден отговор(и). Преди всичко създава поле за много хрумвания; някои основателни, други противоречащи на здравия смисъл. Класическият въпрос: *cui bono*? Църквата, т.е. архиепископията? Удължаване на историята, търсене на по-дълбоки корени и увеличаване на авторитета на институцията? Защитата на автокефалността и каноничността на архиепископията? Веднага възниква питането: имало ли е натиск, имало ли е заплахи и опити за посегателства върху една църква, която дори Василий II третира като правоприемник на независимата Българска църква? И то през 11. век, когато Архиепископията вече е била управлявана от ромеи! Няма сведения за подобни идеи или конкретни заплахи. Но това не пречи в научната книжнина да се появяват смущаващи твърдения. Ето едно от тях. Наскоро В. Тъпкова-Заимова (следвайки някои внушения на Г. Принцинг) писа: „[в появата на Justiniana Prima] е отразена тенденцията да се защитава самостоятелността на Охридската архиепископия срещу опитите на Цариград (аз бих добавила: и на Търново) по отношение на нейната автокефалност“[28]. Това твърдение е едно недоразумение. И то квалифицирано предпазливо и внимателно. Смайва неразбирането, че лансирането на идеята за *Първа Юстиниана като ранна история на Българската архиепископия* изразява по безспорен начин намерението на Константинопол не да намалява, а да увеличава правомощията, да утвърди още един път самостойността на Архиепископията по пътя на нейното продължаващо ромеизиране (вж. по-долу). Що се отнася до някакви усилия на Търново, т.е. на Българското царство, да отнеме автокефалността на Охрид, трябва ли да припомням действията на Иван II Асен? Нали той е българският цар, който е назначил последователно двама архиепископи българи (той е посегнал не на самостойността, а на ромеизацията!), но не е посегнал на самата Архиепископия[29]! Нещо повече. Той е легализирал, волно или неволно, съществуването на две български църкви (и двете в пределите на неговото царство!): Българската архиепископия/патриаршия (от 1235 г.) и тази Българска архиепископия, която Василий II е създал след унищожаването на Българското царство. И в това се състои част от трагедията на българите, които са били разделени в църковното си общение и подчинени на две институции.

[28] **Тъпкова-Заимова**. Дюканжов списък, с. 34.

Мотивацията за появата на Първа Юстиниана едва ли трябва да се търси само в средите на църквата. Защото тя – Българската архиепископия – се е родила като политически инструмент и е останала такъв. Ако част от подбраните текстове дават възможност за колебания или разнопосочни твърдения, хрисовулът на Михаил VIII Палеолог предлага задоволителен отговор на всички търсения. Ще отбележа това, което прави най-силно впечатление: 1) Документът (той е издаден през 1272 г., т.е. в навечерието на Лионския събор и сключването на едноименната уния) изгражда внушителна верига от имена на византийски василевси, свързани с историята на Архиепископията: Юстиниан (с участието на папа Вигилий) – Василий II – Мануил I Комнин (за първи път!) – Михаил VIII Палеолог[30]; 2) Не може да не се забележи отсъствието на Роман I Лакапин (той е споменат от Йоан Скилица – Михаил Деволски и в Ескориалската бележка (вж. 1 и 4). Обяснението е просто: хрисовулът „забравя“ за независимата Българска църква (първо архиепископия и сетне

[29] Борилов синодик, с. 174_{3-5}, 39–41; **Божилов, Гюзелев**. История, 491–493 (Ив. Божилов). Вж. тук Заключение.

[30] **Бенешевич**. Описание, I, 542–544, 550–554.

патриаршия) и установява пряка връзка между Юстиниан I и Василий II; 3) Трябва да се припомни и титулът на хрисовула: „Императорска грама, издадена за Светия събор на Пресветата Велика църква на Първа Юстиниана и цяла България, Сърбия и останалите [земи-епархии]“[31].

Какво следва от тези данни, които са извлечени от самия хрисовул? Тя (архиепископията) има ромейски произход и тръгва от ромейската традиция. Нейната автокефалност, установена веднъж от Юстиниан I, е потвърдена от Василий II (без да се говори за Българското царство, което впрочем е споменато в сигилиите на този василевс, включени в самия хрисовул на Михаил VIII Палеолог)[32]. Архиепископията е била обект на грижи от страна на Мануил I Комнин и накрая, чрез настоящия хрисовул, от страна на Михаил VIII Палеолог. По този начин Първа Юстиниана, или Българската архиепископия, е била грижа на четири византийски династии! Тя е конкурент на България и на Сърбия, нещо повече, измества ги и дори ги замества или поне има амбиции за това. Архиепископът е ромей и се избира от василевса, така както се е избирал константинополският патриарх и се е ръкополагал от епископите (както константинополския, но с едно малко изключение: личното участие на василевса при интронизацията на архиерея)[33]. Истинска ромейска църква. Победа на централизма (Василий II – Михаил VIII) над регионализма (Списъка на българските архиепископи); победа на Константинопол – най-вероятно този модел е бил създаден в столицата – над Охрид.

[31] Пак там. В Εκθεσις νέα (40–41, № 7) константинополският патриарх се обръща към българския архиепископ така: „Блаженейши архиепископе на Първа Юстиниана, Охрид и цяла България, в Светия дух възлюбени брате на нашата смиреност и съслужителю...“ Текстът е запазен в 22 ръкописа (Ekthésis néa, p. 37); в един от тях L – Paris. Suppl. gr. 1090, f. 298v, титлата на архиепископа гласи: „Архиепископ на Първа Юстиниана цяла България, Сърбия и Албания“ (Ръкописът е повреден точно тук или поне е използван повреден ръкопис и късна ръка е добавила цитираната титла). Дали това е реализацията на идеята на Михаил VIII Палеолог?

[32] **Бенешевич**. Описание, I, 544_{19}–546_{28}, 546_{30}–550_{14}, 550_{15-25}.

[33] Вж. тук бел. 27.

Идеята Първа Юстиниана = „цяла България“ трудно си пробива път. Малко неочаквано, но това е истината. Дали тъкмо това закъснение е израз на съпротива на провинцията срещу столицата? Би било прибързано да се дава категоричен отговор. Но ще си позволя да предложа някои примери за това колебливо възприемане на Justiniana Prima.

През 1143 г. Нил Доксопатър[34] съставил по нареждане на крал Рожер II едно съчинение, в което са изброени „епархии и митрополии, подчинени на Константинопол, както и на Изтока и на Запада и на останалите места“[35]. Сицилианският монах включил в него и двете църкви, които били „автокефални и неподчинени на никой от върховните престоли“. Това били Кипър и България. Без да се впускам в подробности, ще отбележа, че той не познава понятието *Първа Юстиниана* и не го употребява. Дори когато отбелязва: „отначало (ἐξ ἀρχῆς) тя [църквата] не се наричаше България [кога?], но по-късно, понеже била завладяна от българите [кога? първата половина на 9. век?] била наречена България“[36].

Четири десетилетия по-късно неизвестен по име архиепископ на българите (τὸν ἀρχιποίμενα τῶν Βουλγάρων)[37], който пребивавал в Константинопол, благословил брака на Алексий II Комнин, забранен от патриарх Теодосий Вордиот (1179–1183) (оттеглил се по този повод). През същата 1183 г. в събитията, свързани със смъртта на Алексий II Комнин, участвал „Йоан Каматир, който по-късно станал архипастир в първенствуващия град на българите“[38]. Абзацът на Никита Хониат е интересен в два пункта. Първо, терминът ἀρχιποιμενάρχης, т.е. титлата на архиерея; наистина това са думи на византийския историк Никита Хониат, но както ще видим, самият Йоан Каматир използва тази титла в надписа

[34] За него вж. **V. Laurent**. L'œuvre géographique du moine sicilien Nil Doxapatrès. – EO, 36, 1937, 5–30.

[35] Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, № 14.

[36] **Иванов**. БСМ², с. 563.

[37] **Choniates**. Historia, p. 262_{93-94}.

[38] Пак там, с. 274_{27-28}. Разбира се, тук става въпрос за Охрид, а не за Търново.

на печата си: Τὸν Ποιμενάρχης Βουλγάρων Ἰοάννην/ Πιστὸν μοναστήν, μητροπάρθενε, σκέπου (Майко дево, закриляй пастира на българите Йоан, верен монах)[39]. Второ, не бива да се забравя, че годината е 1183, т.е. българските земи все още са били в пределите на Византия. Тук не става дума само за разшифроване на понятието Προεδρεούσα, но и за неговото отъждествяване с Охрид, който е средище на българите, а не на Българската архиепископия. Не бих могъл да пропусна и факта, че в един официален документ, какъвто е патриаршеското и синодално писмо (γράμμα и κανονικὸν πρόσταγμα) до арменския владетел Леон II, Йоан Каматир е архиепископ на България[40].

Особен интерес представлява титулатурата на един от най-бележитите предстоятели на Българската архиепископия, тъй като тя е засвидетелствана в документи, съставени в канцеларията на Архиепископията. Той е, разбира се, „Димитър по милост Божия архиепископ на Първа Юстиниана и цяла България“[41], но наред с това и „... пресветия наш деспот (δεσπότης – господар, повелител), архиепископ на България“[42], „Хоматиан, светейши архиепископ на българите“[43]. Но най-голямо внимание може би заслужава титулът или по-точно надсловът на сборника с произведенията на архиепископа: „Разни съчинения на Димитър, светейши, най-мъдрий и най-добре познаващ законите архиепископ на цяла България Хоматиан“[44]. Разбира се, Димитър Хоматиан е един от най-амбициозните архиереи (заедно с Теофилакт) и по всяка вероятност той е предпочитал да се титулува архиепископ на цяла България, отколкото на легендарната и почти непозната сред паството (в голямата си част българско) Първа Юстиниана. Но не бих могъл да не отбележа, че Архиепископията не е имала утвърдена и задължителна титла

[39] **Laurent**. Corpus, V.2, № 1497.

[40] BB, IV, 1897, с. 166; Regestes, IV, № 1214.

[41] Вж. тук бел. 19.

[42] **Dim. Chomat**. Ponemata diaphora, № 135, p. 408.

[43] Вж. бел. 20.

[44] **Dim. Chomat**. Ponemata diaphora, p. 19.

на архиепископите и е оставяла възможност за избор. Дори половин столетие след Хоматиан архиепископът се подписвал саморъчно Ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς ἁγωτάτης ἀρχιεπίσκοπῆς Βουλγαρίας Ἰάκωβος[45].

2. Граници и епархии 1019–1186 г.

През 1019 г. българският патриарх Давид бил сред тези, на които било отредено да украсят триумфа на Василий II (мнозинството било съставено от потомците на Комитопулите). Апокалиптичната съдба на българите навлязла в своята същност, която е белязана с изграждането на нова църковна институция. Тази институция трябвало да отмие унижението, на което безмилостно бил подложен българският архиерей. Завесата била вдигната за нова сцена от пиесата, която трябвало да заглади стореното по време на войната и да примири българи и ромеи, вече в пределите на една държава. Пиесата имала здрава документална основа. Веднага след малко комедийната сцена на триумфа – за българите тя имала силно трагичен привкус – Василий II издал документ, скоро последван от още два, с които бил уреден статутът на *Българската архиепископия*.

Трите документа на Василий II са познати вече сто и петдесет години. Българската научна книжнина ги назовава *грамоти*. Това понятие е било употребено за първи път от М. Дринов[46], но е популяризирано и окончателно наложено от Й. Иванов, чието издание все още се използва[47]. Само

[45] **Iv. Dujčev**. Un nouveau témoignage de Jacques de Bulgarie. – In : **Idem**. Medioevo, I, p. 363.

[46] **М. Дринов**. Три грамоти, дадени от императора Василий II на български охридски архиепископ около 1020 лето. – Периодическо списание (Браила), I, 7–8, 1873, 14–25 = Съчинения на М. С. Дринов. Издава Българското книжовно дружество в София под редакцията на проф. В. Н. Златарски. Т. II. С., 1911, 203–214.

[47] **Иванов**. БСМ², с. 547 (заглавие). Навсякъде в текста на документите *сигилий* е предаден на български език с *грамота* (550, 555, 561); ГИБИ, VI, 40–47 (използват се и двете понятия).

Ив. Снегаров ги нарече хрисовули (вероятно воден от идеята, че са императорски документи), но само в заглавията на трите текста, които е съставил; иначе в текста той е запазил оригиналните термини[48]. От дипломатическа гледна точка разпорежданията, които са издадени от Василий II, се наричат *сигилий* (συγίλλιον), т.е. документ, издаден от василевса и скрепен с оловен печат: βουλλώσαντες τῷ βουλλωτηρίῳ τῆς βασιλείας ἡμῶν διὰ μολύβδου[49].

Сигилиите на Василий II, издадени в полза на Българската архиепископия, не са запазени в своя първообраз. До нас са достигнали преписи (des extraits според Жан Дарузес[50]), които са включени в хрисовул, издаден от император Михаил VIII Палеолог (1272). Той е онасловен „Императорска грама, издадена за Светия събор на Пресветата Велика църква на Първа Юстиниана и цяла България, Сърбия и останалите [земи-епархии]". От своя страна хрисовулът също е запазен в преписи; те са включени в два ръкописа, а именно: Hierosol. Metoh. 145, ff. 564^{r}–565^{v} (16. век) и Sinait. 508 (976), ff. 113^{v}–126^{r} (16.–17. век); сигилиите на Василий II се намират, както следва: 115^{v}–117^{v}, 117^{v}–121^{v}, 121^{r}–121^{v}.

Част от първия сигилий е публикуван за първи път от Г. Рали и М. Потли в „Синтагма на божествените и свещените канони" (σ. V, 268–269)[51]. Първото критично издание на трите документа (може да се каже и последно) е направено от В. Н. Бенешевич[52]. В основата на своето издание руският византинолог е поставил Sinait. 508, а йерусалимския ръкопис е използвал за разночетения. Това издание е препечатано от Й. Иванов и е изключително популярно, въпреки че е включено в поредицата „Гръцки извори за българската история". За първи път сигилиите са преведени на български

[48] **Снегаров**. История, 55–59.

[49] **Бенешевич**. Описание, I, 546$_{27-29}$; **Иванов**. БСМ^2, с. 555; ГИБИ, VI, с. 44.

[50] Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, p. 152, n. 5.

[51] Вж. **Иванов**. БСМ^2, 548–549.

[52] **Бенешевич**. Описание, I, 544$_{19}$–546$_{28}$, 546$_{30}$–550$_{14}$, 550$_{15-25}$.

език от М. Дринов[53]; следват преводите на Ив. Снегаров[54] и Й. Иванов[55]; преводът на последния е преиздаден в „Гръцки извори...".

* * *

Не са малко онези случаи в дипломатиката, когато един или друг документ привлича вниманието и бива обявяван за фалшификат. Нещо подобно се случи и със сигилиите на Василий II. Не бих искал да навлизам в един проблем, който е създаден изкуствено, съзнателно и невинаги с най-чисти намерения. Но идеята за фалшивия характер на трите документа, издадени от Василий II, се разпространява през последното десетилетие в българската историография. Заслугата за този „критичен" прочит е на В. Тъпкова-Заимова. Това се прави ненатрапчиво, сякаш случайно, но упорито; разпиляно, объркано и неясно; твърде често нелогично и противоречиво. Не че успява да разколебае вярата в тези документи, но много лесно създава компрометираща среда. И необходимост тя да бъде разсейвана. Ето защо трябва да кажа няколко думи.

И така: „Същото [не е много ясно кое е това „същото" – тенденцията за защита на автокефалността на Охрид?] се потвърждава и от Василиевата грамота от 1020, но към този извор трябва да се постъпва внимателно, защото автентичността на грамотата на Василий II се поставя под съмнение от някои автори. Според мене те може би не са напълно „фалшиви" (в смисъл създадени по-късно), но като се има предвид общото състояние на епископските списъци, които се допълват, преписват и прочее в течение на векове, може би и с тях положението е подобно. Затова не използвам техните свидетелства самостоятелно, а само когато се потвърждават и от други извори"[56]. Тези малко объркани размисли за достоверността на сигилиите, които с един замах посяват съм-

[53] Вж. по-горе бел. 46.

[54] **Снегаров**. История, 1, 55–59.

[55] **Иванов**. БСМ^2, 550–562; ГИБИ, VI, 40–47.

[56] **Тъпкова-Заимова**. Дюканжов списък, 34–35.

нението, са подхванати и другаде: „Il y a certains arguments en faveur de la thèse de Mme Stergiadou: non seulement à cause du fait que le manuscrit est tardif et est inclus dans un document de l'époque de Michel VIII Paléologue, lui aussi d'une authenticité douteuse, mais encore parce qu'il y a une certaine confusion au sujet de quelques évêchés. Je reprends ici brièvement certaines de mes considérations que j'ai faites ailleurs. Il est donc possible que les sigilles en question peuvent comporter des parties ajoutées ou changées ultérieurement, comme c'est le cas de plusieurs Notitiae episcopatum (?) – j'ai déjà parlé de celle de Jean Tzimiscès. Mais ce qui importe, ce sont les faits généraux, confirmés par Michel de Dévol (quoique le témoignage de celui-ci date de 1118), que j'ai cité ci-dessus, ainsi que celui de Nil Doxopatrès qui est également de 1143, qui est clair. Je pense que nous n'avons pas de raisons de supprimer le témoignage de ce dernier, comme l'a fait le père Darrouzès (parce que ce texte a été perdu après la publication de la *Notitia* dans l'édition de Partey)..."[57]

Тези два цитата изискват няколко бележки.

1. Констатацията „късен ръкопис" (става дума за Sinait. 508 и Hierosol. Metoh. 145) и внушението „съмнителен документ" (хрисовула на Михаил VIII Палеолог от 1272). Очевидно в Охрид е бил направен препис на сигилиите – за съжаление след това оригиналите са били загубени, – който е изпратен в Константинопол – нищо изненадващо и впечатляващо. След това, по разпореждане на василевса, текстът на трите сигилия (гаранция за първоначалния обхват на Архиепископията и списъка на нейните епархии) е бил включен в издадения по повод искането на Охрид нов документ (хрисовула на Михаил VIII Палеолог). Подобен подход – вмъкване или цитиране на стар документ – не е изключение за византийската дипломатика. Напротив, това е било текуща практика. Потвърждават се стари привилегии и се дават нови – в случая византийският василевс потвърждава с нови аргументи автокефалността на Архиепископията (разпорежданията на Юстиниан I и Мануил I Комнин) и изразява категорично своята воля. Оригиналът на хрисовула е загубен – едва ли

[57] **Tapkova-Zaimova**. Entre Ochrid et Tirnovo, 33–34.

това е изненадващо, – но за щастие са останали неговите два преписа!

2. Какво означава „не са напълно фалшиви (в смисъл създадени по-късно)"? Този израз не заслужава да бъде коментиран. И все пак. Има ли документи, които съвсем сериозно биха могли да бъдат квалифицирани „малко фалшиви" (а „много фалшиви"?)? Според цитирания по-горе текст фалшификатите не са по отношение на времето, на лицето, което ги е създало. Следователно те са съставени през царуването на Василий II, но не са дело на василевса, а на някой друг. Тогава кой е техният издател? Отговор няма.

3. А сега да се върнем към т.нар. *Нотиция на Йоан Цимиски* (не мога да не отбележа, че В. Тъпкова-Заимова в 2008 г. се позовава на ГИБИ, V, 1964, след като въпросната нотиция е издадена през 1981 г. критично – вж. по-долу). На нея се настоява толкова много заради краткия текст, който гласи: „Преди това стоят двете архиепископии [именно] Архиепископът на България/Архиепископът на Кипър"[58] (Така както е поставен този текст – между епархиите, подчинени на Константинопол [заглавие], и списъка на митрополиите, – излиза, че България и Кипър са били подчинени на Патриаршията). Това е нотиция № 8 в изданието на Ж. Дарузес. Тя е запазена в 22 ръкописа. От тях само един съдържа въпросния текст: Istanbul Serail 115 (= Atheniensis 1372), който е преписан в 1311 г. Текстът, напечатан в ГИБИ, V, 242–243, е взет от изданието на H. Gelzer, който пък е използвал тъкмо Atheniensis 1372. Ж. Дарузес, след като отбелязва, че той е „simple copie" на Istanbul Serail 115, продължава: „... est singulier à plusieurs titres et par sa forme (emploi du génitif) et par sa liste de suffragants qui le mettent hors série ; il serait très hasardeux d'y voir une notice originale datant du règne de Jean Tzimiscès". И малко след това още по-категорично: „il est probable que c'est dans un manuscrit du XIIe au XIIIe siècle que la notice dite de Jean Tzimiscès a pris la forme que nous connaissons"[59]. Повече едва ли е необходимо.

[58] ГИБИ, V, с. 242.

[59] Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, p. 85, 93–94.

Присъствието на двете автокефални архиепископии – България и Кипър – не се изчерпва с нотиция № 8. В нотиция № 12, съставена вероятно в края на 12. век, се чете: Ante titulum („Тези са светите митрополии“): „Ред на троновете на автокефалните архиепископии: 1. Рим; 2. Константинопол; 3. Александрия; 4. Антиохия; 5. Йерусалим; 6. Кипър; 7. България“ (добавка в два ръкописа: Athon. Kutlumus 9 и Vaticanus 828; в останалите 13 ръкописа добавката липсва). Ж. Дарузес не се е занимал с тези две добавки (Notitiae 8 et 12), тъй като него го интересуват епархиите, а не големите тронове. Но и без задълбочено проучване няма съмнение (впрочем това подсказва и колебанието в йерархията на двете архиепископии), че в двата случая става дума за Българската архиепископия (1019), а не за независимата Българска църква преди 1018 (971). Присъствието ѝ в нотиция № 8 (тя е съставена най-късно в края на 10. век) не е трудно за обяснение: това е късна добавка към единствения ръкопис – от общо 22 – Istanbul Serail (1311 г.), от който пък още по-късно е преписан Atheniensis 1372. Що се отнася до нотиция 12, 13 ръкописа от общо 15 не съдържат добавката, което също не е за пренебрегване[60].

4. Тук няма да се спирам на неизясненото твърдение „il y a une certaine confusion au sujet de quelques évêchés“, тъй като по-долу съм се занимал обстойно с епископиите, споменати в трите сигилия. И ще направя една последна бележка относно значението на текста на Нил Доксопатър. Когато пише, че Ж. Дарузес отхвърля свидетелството на сицилианския монах, В. Тъпкова-Заимова препраща към Notitiae episcopatuum, p. 153, n. 1. Това е коментар към нотиция 13 и в него R.P. Жан Дарузес отбелязва, че в старите заглавия автокефален е синоним на архиепископ, след това той разглежда проблема за автокефалността на Охрид и Кипър, отбелязвайки, че те са автокефални по отношение на патриарха чрез императорско решение! Никъде в книгата си R.P. Жан Дарузес не се занимава с тази част от текста на Нил Доксопатър, а е издал само списъка на митрополиите (118 на брой), подчинени на Константинопол.

[60] Пак там, № 12, app. criticus.

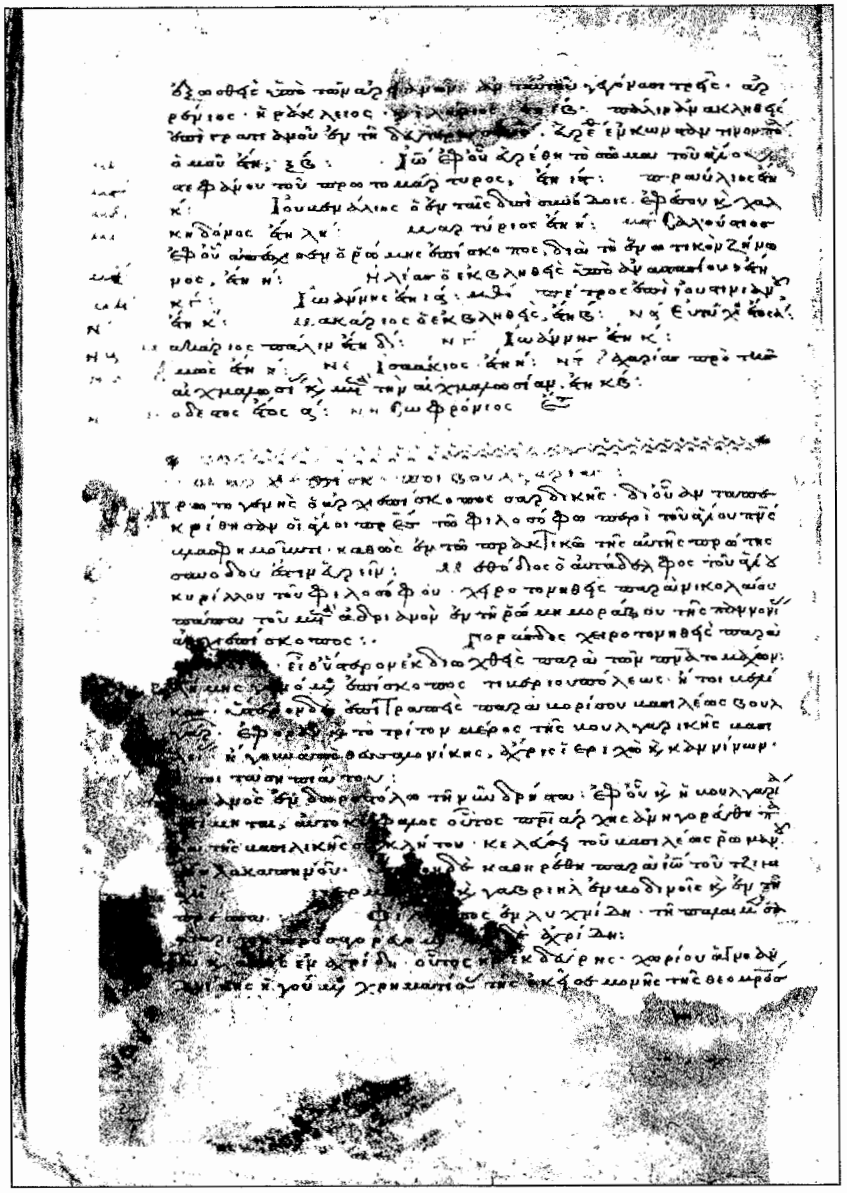

Cod. Paris. Gr. 880, f. 407^{v}

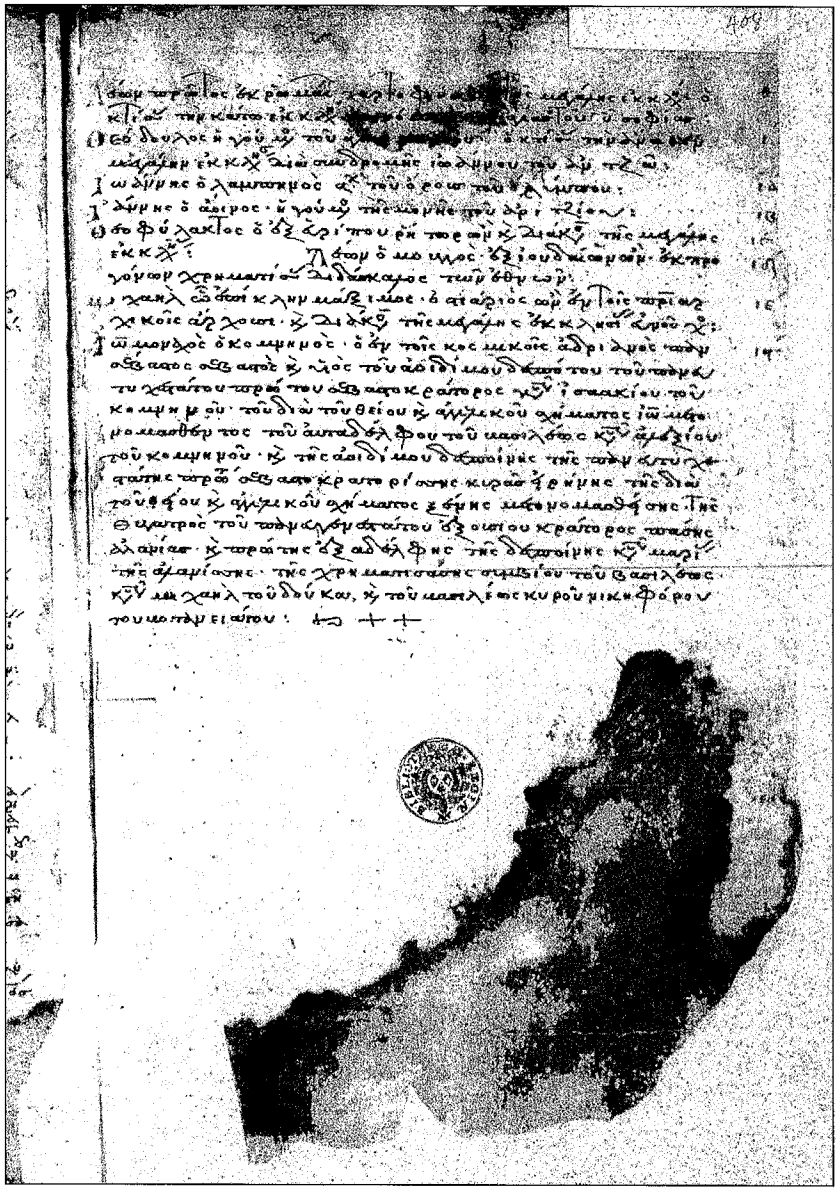

Cod. Paris. Gr. 880, f. 408[r]

Св. Климент Охридски (Икона от XIV в.)

Печат на Константин Букинатор

Печат на Йоан – Каматир или Йоан/Адриан Комнин

Печат на архиепископ Григорий

* * *

През лятото на 1019 г. Василий II издал сигилий, с който легализирал съществуването на Българската архиепископия. Документът сякаш избягва въпроса за статута на църквата, преди всичко нейната автокефалност (тя ни е известна от по-късни автори, преди всичко Нил Доксопатър) и набляга на непрекъснатото развитие и плавното преминаване от една в друга епоха. Документът има по-скоро личен характер, а именно: утвърждаване на архиепископа (Йоан), и по искане на архиерея определя броя на „клирици и парици“ на подчинените му епископи, т.е. изброени са всички епархии на новата/стара институция. Този важен списък бил допълнен с последвалите два сигилия.

Църковно-историческата география на Българската патриаршия (до 1018) е твърде слабо позната. Единственото сведение, и то от времето на цар Самуил, са надписите върху архиерейските тронове в базиликата „Св. Ахил“ в Преспа. За съжаление те са запазени частично: Видин, Кефалония (Главиница?), Верия, Ираклия (Битоля), Селасфор (Девол), Скопие, Сердика и Едеса (Воден). Ето защо сигилиите, издадени от Василий II, не само дават много важни сведения за бъдещето, но и хвърлят поглед към миналото.

Епархиите на Българската архиепископия според трите сигилия на Василий II са изглеждали така: 1. Охрид; 2. Кастория (Костур); 3. Главиница; 4. Мъглен; 5. Бутелис (Битоля); 6. Струмица; 7. Моровизд; 8. Велевуздион (Велбъжд); 9. Триадица; 10. Ниш; 11. Браница (Браничево); 12. Белград; 13. Θράμη – Срем; 14. Скопие; 15. Призрен (Призрен); 16. Липенион (Липлян); 17. Сервия [1019]; 18. *Дристрас* (Дръстър); 19. *Бдин* (Видин); 20. *Расос* (Рас); 21. *Орея*; 22. *Черник*; 23. *Химера-Химара*; 24. *Адрианопол-Дринопол;* 25. *Βελᾶς;* 26. *Ботрот* (Бутринто); 27. *Янина*; 28. *Козилис* (Козел); 29. *Петра;* 30. *Риги* (Ригон) [1020]; 31. ***Стагон*** (Стаг); 32. ***Верия*** [между 1020 и 1025 г.] (вж. и табл. II). Както се вижда, целият диоцез на Българската архиепископия е бил установен на три пъти. За първи път това е станало веднага след триумфа на Василий II през лятото на 1919 г.; но

във всички случаи *terminus ante quem* е м. май 1020 г. Тогава българският архиепископ Йоан е получил епархии № 1–17. Какво прави впечатление? Най-източно разположени са двете епископии Велбъжд (Кюстендил) и Триадица (София), т.е. № 8 и 9; а най-западно – Главиница (№ 3); най-северните предели на Архиепископията са стигали до Браничево, Белград и Срем (№ 11, 12, 13), а най-южните – Кастория (Костур) и Сервия (№ 2 и 17). Тези седемнадесет епископии са съставлявали западната половина на Българското царство, или центъра на Самуилова България. Този териториален обхват не е изненада: от една страна, тъкмо тези земи (или голяма част от тях) са били завоювани последни от ромеите, а, от друга, те са формирали една компактна територия[61].

Промяната в посока увеличаване на диоцеза на Архиепископията дошла съвсем скоро. Това станало със сигилий, издаден през май 1020 г. Разширяването било за сметка на Подунавието, на изток от Браничево, чрез включването на Видин и Дръстър (№ 18 и 19) и една епископия, разположена далече на юг от Белград: Рас (№ 20). Останалите нови епископии били разположени на юг-югозапад: Ботрот и Янина (№ 26 и 27), Орея (вероятно на запад от Янина – № 21), Черник (около Елбасан – № 22), Химера-Химара (Южна Албания – № 23), Адрианопол-Дринопол (№ 24 – на изток от Химара), Βελᾶς (№ 25 – близо до Дринопол), Козилис (Козел – № 28 – Южен Епир), Петра (№ 29 – северно от Олимп) и Риги-Ригон (№ 30 – Южен Епир). Както се вижда, броят на епископиите се увеличил с тринадесет, сред които били някои пропуснати в първия документ (Рас), но основните тенденции имали две посоки – българските земи между Стара планина и Дунав (маркирани в двата края чрез Видин и Дръстър) и особено Епир и Тесалия, които били най-слабо свързани с България. Причините за тези промени са споменати в самия сигилий – апетита на съседни митрополии към откъсване на епархии от закритата Българска патриаршия. Но тази аргументация едва ли е била оправдана по отношение на епархии като Дръстър и особено Видин и Рас; по-скоро тя се

[61] **Божилов, Гюзелев**. История, 367–368. (Ив. Божилов).

отнасяла към Югозапада и изразява една разбираема благосклонност на Василий II към още по-разбираемото искане на българския архиепископ. Но най-важна причина е посочена от самия василевс: „... също и сегашният светейши архиепископ на България постановяваме да има такава епархия, каквато е била при цар Петър, и да владее и управлява всички епископства на България, т.е. не само ония, които бяха изброени в първия сигилий, но и тези, които са били пропуснати и неизброени там..."[62] Коментар едва ли е необходим (територията на царството = на територията на Архиепископията). Нещо повече, действията на Василий II в тази посока продължили. Последните промени били извършени между май 1020 и декември 1025 г., когато Българската архиепископия получила още две епархии: Стагон (Стаг – № 31 – Тесалия) и Верия (№ 32), за които изрично е отбелязано, че се намират в „... τοῖς Βουλγαρικοῖς γὰρ ὄρεις", т.е. в българските предели[63].

Как е бил формиран диоцезът на Българската архиепископия? Като цяло видяхме, че идеята на Василий II била: Българската архиепископия = Българското царство. Все пак тази основополагаща идея не решава задоволително и окончателно въпроса: спазен ли е бил този принцип (намаляване и увеличаване на територията) и преди всичко как са били определени епископиите[64]?

Ще започна с второто питане, тъй като от него до голяма степен зависи отговорът на първото. Едно внимателно изучаване на завършения, или пълен списък (1025) показва, че от 32 епархии, описани подробно, 26 в едно или друго време са били епископски средища. През ранновизантийската епоха такива са били: Триадица (София), Ниш, Велбъжд (Пауталия), Струмица, Кастория, Белград, Срем, Дръстър, може би Моровизд (ако се отъждествява с Брегалница – Ив. Снегаров)... В по-късно време, т.е. през 8.–10. век епископии

[62] **Бенешевич**. Описание, I, с. 547_{18-22}; **Иванов**. БСМ², с. 556; ГИБИ, IV, с. 44.

[63] **Бенешевич**. Описание, I, с. 550_{18-19}; **Иванов**. БСМ², с. 561; ГИБИ, IV, с. 47.

[64] **Божилов, Гюзелев**. История, с. 366 (Ив. Божилов).

са били Охрид, Сервия, Черник, Химара, Βελᾶς (?), Ботрот, Козилис, Риги, Стаг. Епархии на Българската патриаршия са били: Видин, Кефалиния (Главиница), Верия, Битоля (Пелагония), Селасфорос (Девол), Скопие, Едеса (разбира се, Сердика, Дръстър...). Шест епископии са били нови, или поне не е известно да са били такива: Браничево, Призрен, Рас, Липенион (Липлян), Орея и Мъглен. Прави впечатление, че сред тридесет и двете епархии липсва Климентовата епархия[65]. Така както е била създадена за него. И то при продължителното въздействие на Климентовия култ върху Архиепископията. Достатъчно сведения липсват, но има основание да се твърди, че Българското Черноморие (цялото или на юг от Варна?), българските области в Тракия и отчасти Източна Македония още преди 1018 г. са били присъединени към епархии, подчинени на Константинопол[66]. В заключение може да се каже, че въз основа на сведенията, с които разполагаме, диоцезът на Българската архиепископия в 1025 г. е бил съставен от: 1. Голяма част от епархиите на Българското царство (Василий II); 2. Епископии, които в различно време са били част от митрополии, които по принцип са били извън пределите на Българското царство: Дирахиум, Навпакт, Епир, Солун, Елада.

Каква е била по-нататъшната съдба на Архиепископията? Очакваната тенденция е била към намаляване на диоцеза. Не само защото границите не биха могли повече да се увеличават – политиката на Василий II вече е била минало, свидетелство за което е бил първият архиепископ ромей, а защото вече имало сигнал за съществуването на подобна тенденция[67]. Този сигнал бил Дръстър. *Terminus ante quem* била 1054 г. От края на м. юли с.г. датира синодално решение на Константинополската патриаршия, издадено по повод на писмата за екскомуникация на патриарх Михаил Керуларий, „хвърлени на светата маса“, т.е. на олтара в църквата „Св. София“ от

[65] Вж. тук, гл. III, 4.3, бел. 11.

[66] **Божилов, Гюзелев**. История на Добруджа, 2, 132–134 (Ив. Божилов).

[67] **Божилов, Гюзелев**. История, с. 368 (Ив. Божилов).

легата на папа Леон IX, кардинал Хумберт. Сред митрополитите, присъствали на това изключително важно заседание на Светия Синод, на 26-о място е споменат митрополитът на Дръстър. Следователно преди тази дата Дръстърската епархия е била извадена от диоцеза на Българската архиепископия и оглавена от митрополит, подчинен на Константинопол[68]. Други два документа (от 9 ноември 1071 и от 14 март 1072) свидетелстват за трайния статут на Дръстърската митрополия, ръководена от митрополит Леонтий[69]. Десет години по-късно (20–21 март 1081) начело на митрополията със средище Дръстър е бил митрополит Христофор, известен и от един оловен печат („Богородице, помагай на Христофор, митрополит на Дръстър и протосингел“)[70]. Спирам се по-подробно на Дръстърската митрополия, защото откъсването на Дръстър от Българската архиепископия не е било случайно или временно явление, а трайна тенденция към съкращаване, и то значително, на нейния диоцез (митрополитът на Дръстър присъства в нотиция № 11, синграмата на Нил Доксопатър от 1142/43 г., нотиция № 13)[71].

Процесът на намаляване на диоцеза на Българската архиепископия, започнал с откъсването на Дръстър, продължил. Този процес не може да се проследи задоволително, но за щастие неговата крайна фаза е засвидетелствана в нотиция, която, без да може да бъде датирана точно (това не е изключение), може да се отнесе към края на 11. – първите десетилетия на 12. век. Това е нотиция № 13 (според списъка на Дарузес). Четири ръкописа, запазили текста на нотицията,

[68] **Божилов, Гюзелев**. История на Добруджа, 2, с. 138 (Ив. Божилов).

[69] Пак там, с. 138. Вж. **N. Oikonomidès**. Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin concernant l'élection et l'ordination des évêques. – REB, 18, 1960, p. 61 ; Regestes, II–III, № 900, 900a.

[70] **Божилов, Гюзелев**. История на Добруджа, 2, 138–140; **Ив. Йорданов**. Печатите от стратегията в Преслав. С., 1993, № 388; **Iv. Jordanov**. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 1. Byzantine Seals with Geographical Names. Sofia, 2003, № 23.10.

[71] **Иванов**. БСМ², с. 564; Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, № 11, 73; № 13, 781.

съдържат списък на българските епархии, разположен в две колони, или по-точно – два списъка на епархиите на Българската архиепископия. Първият списък се намира в следните три ръкописа: Athon. Kutlumus 9 от 13. век (C); Vaticanus 828 от 13.–14. век (D); Sinaiticus 23 от 13. век (S). Вторият списък е засвидетелстван само в един ръкопис: Genevensis 23 от 14.–15. век (M)[72]. Списъците са поместени в своеобразен апендикс (след епархиите, подчинени на Солунския митрополит), онасловен: „Ред на троновете на Първа Юстиниана и цяла България".

И двата списъка съдържат по 23 епископии; различията в тях са в шест пункта и в йерархията на епископиите – единият започва с Кастория (CDS), а другият с Пелагония (Битоля) (M) *(вж. табл. III)*. Охрид липсва и на двете места. Общият брой на епископиите е 28. От списъка на Василий II, общо 32 епископии, в нотиция 13 липсват: Сервия, Дръстър, Орея, Черник, Химера-Химара, Адрианопол-Дринопол, Βελᾶς; Ботрот, Янина, Козилис (Козел), Петра, Риги (Ригон), Стаг и Верия. Или общо 14 (1 + 11 + 2). Очевидно е, че са били отделени онези епархии, които са били присъединени чрез втория сигилий на Василий II, епархиите, които в повечето случаи са се намирали в земи, които са били извън изконните предели на Българското царство. Останалите са: [Охрид] (не е споменат в нотиция 13), Кастория, Кефалиния (Главиница), Мъглен, Битоля (Ираклия – Пелагония), Струмица (Тивериуполис), Малешево – Моровизд, Велебуздион, Сердика-Триадица, Призидианон (Призрен), Липенион (Липлян), Видин, Рас, Срем, Скопие. Или общо 17 епископии (с Охрид – 18). Новите епископии – те са в югозападните български територии, т.е. в Македония и отчасти в Южна Албания – са общо 12: Преспа, Молиск, Воден, Острово, Полог, Равдовиздиу, Селасфорос (Девол), Сланица-Пела, Илирик-Канина, Гревенос, Дебре (Дебър), Враногис-Влахос. Или общо Българската архиепископия е наброявала 29 епископии (30 с Охрид). Едно число, което е твърде близо до посоченото от Нил Доксопатър в 1142/43 г.: „България има повече от 30 епископии".

[72] Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, № 13, p. 371–372.

По този начин границите на Архиепископията се запазили такива, каквито са били установени със сигилия от 1019 г. (територията, а не броят на епархиите). Следните епархии, изброени изток-запад и север-юг (югозапад), бележат границите на Българската архиепископия: Срем-Белград-Браничево-Видин-Триадица-Велбъжд-Моравизд-Радовиш/Струмица-Молиск-Кастория (Костур)-Канина-Главиница. На запад, отчасти на северозапад автономната Българска църква граничила с Драчката епархия.

Таблица I

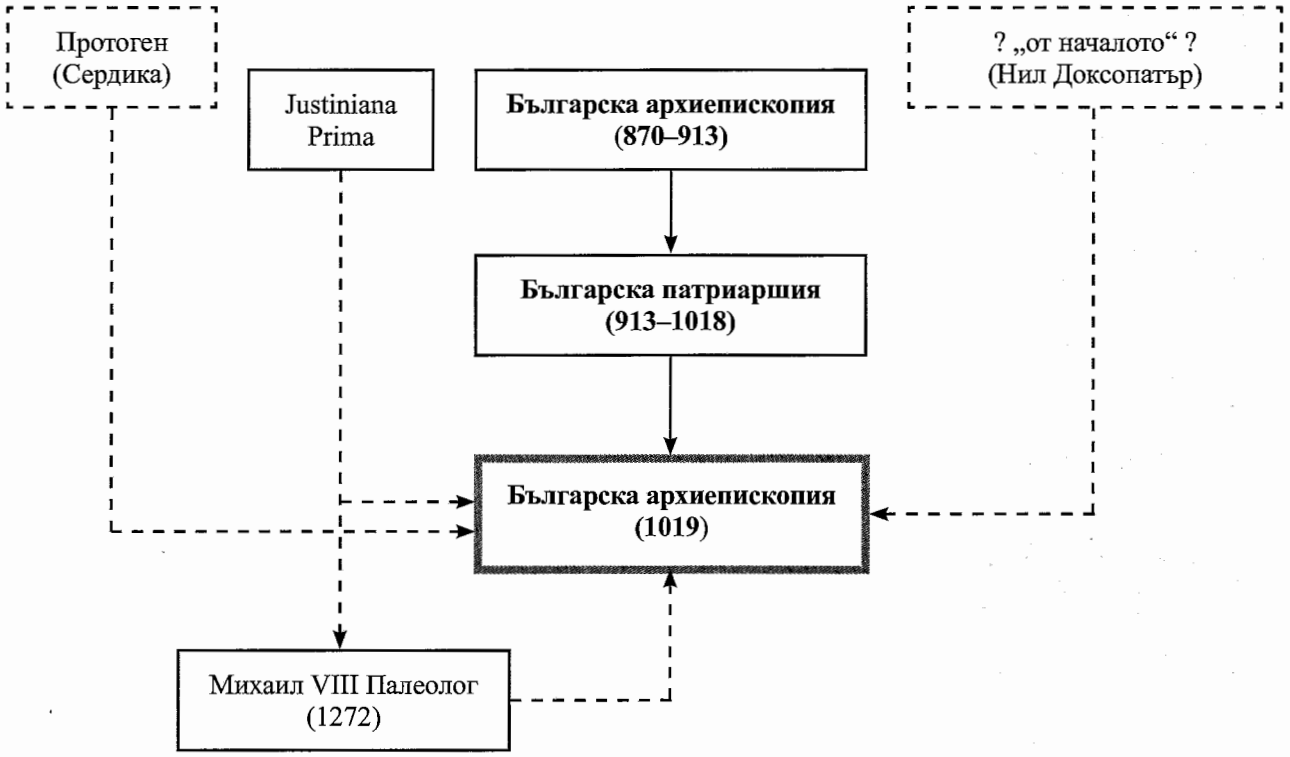

Таблица II

Българската архиепископия при Василий II

1019 (*ante* май 1020)	май 1020	*ante* 15 декември 1025
1. Охрид 2. Кастория – Костур 3. Главеница 4. Мъглен 5. Бутелис – Битоля 6. Струмица 7. Моровизд 8. Велевуздиос – Велбъжд 9. Триадица 10. Ниш 11. Браница – Браничево 12. Белград 13. Θραμου – Срем 14. Скопие 15. Призрианон – Призрен 16. Липенион – Липлян 17. Сервия	18. Дристрас – Дръстър 19. Бдин – Видин 20. Расос – Рас 21. Орея 22. Черник 23. Химера – Химара 24. Адрианопол – Дринопол 25. Βελᾶς (?) 26. Ботрот 27. Янина 28. Козилис – Козел 29. Петра 30. Риги – Ригон	31. Стагон – Стаг 32. Верия

Таблица III

Ред на троновете на Първа Юстиниана или цяла България

Notitia 13

Athos. Kutlumus 9 (C): Vaticanus 828 (D); Sinaiticus 1117 (S)	**Genevensis 23 (M)**
1. Кастория 2. Скопие 3. Велевуздиоу – Велбъжд 4. Сердика или Триадица 5. Малешево или Моровиздиу 6. Едеса или Мъглен 7. Ираклия или Пелагония (Битоля) 8. Призданон (Призрен) 9. Тивериуполис или Струмица 10. Ниш 11. Кефалиния или Главиница 12. Морава или Враницово (Браничево) 13. Сигидон (Сингидунум) или Белград 14. Видин 15. Сирмион (Срем) 16. Липенион (Липлян) 17. Расос (Рас) 18. Селасфор (Девол) 19. Сланица или Канина 20. Илирик или Пела 21. Гревенос 22. Деврис (Дебър) 23. Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων	1. Пелагония (Битоля) 2. Диаволеос – Девол 3. Преспа 4. Кастория 5. Гревенос 6. Молиск 7. Мъглен 8. Воден 9. [О]строво 10. Скорпион (Скопие) 11. Полуг (Полог) 12. Триадица 13. Расос (Рас) 14. Ниш 15. Сланица (Сланица) 16. Равдовиздос (Радовиш) 17. Велевуздион (Велбъжд) 18. Липенион (Липлян) 19. Призларион (Призлинион-Призрен) 20. Струмица (Тивериуполис) 21. Канина или Илирик 22. Деврис (Дебър) 23. Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων

Таблица IV

Notitia 13

CDS + M	**CDS**	**M**
Кастория (834, 837) Скопие (835) – Скорпион (?–843) Велевуздион (836, 850) Сердика или Триадица (837, 845) Едеса или Мъглен (839) – Мъглен, Воден (840, 841) Ираклия или Пелагония (834, 840) Призданон/Призларион (841, 852) Тивериуполис или Струмица (842, 853) Ниш (843, 847) Липенион (849, 851) Рас (850, 846) Селасфорос/Диаволеос (851, 835) Сланица и/или Мела (852) – Сланица (848) Илирик и/или Канина (853, 854 – обр.) Гревенон (854–838) Девре (855 = 855) Враногис и/или Влахос (856 = 856)	Милешово и/или Моровизд (838) Кефалиния или Главиница (844) Морава и Браничево (845) Сигидон (Сингидунум) или Белград (846) Видин (847) Срем (848)	Преспа (836) Молиск (839) [О]строво (842) Полуг (Полог – 844) Равдовиздиу (849) *NB.* Тук епископиите са с две по-малко в сравнение със CDS, тъй като в M епископията Едеса или Мъглен е разделена на две епископии: Мъглен и Воден

Таблица V

Notitia 13: CDS + M

Кастория (834, 837)
Скопия/Скорпион (835, 843)
Велевуздион (836, 850)
Сердика или Триадица (837, 845)
Преспа (836)
Малешево и/или Моравизда (844)
Едеса или Мъглен (839) – Мъглен, *Воден* (840, 841)
Молиск (839)
Ираклия или Пелагония (840, 834)
Призднанон/Призднарион (841, 852)
Тивериуполис или Струмица (842, 833)
[*О*]*строво* (842)
Ниш (843, 847)
Кефалиния или Главиница (844)
Полуг (*Полог* – 844)
Морава или Браничево (845)
Сигидон (Сингидунум?) или Белград (846)
Видин (847)
Срем (848)
Липенион (849, 851)
Раздовиздиу (849)
Рас (850, 846)
Селасфорос/Диаволеос (851, 835)
Сланица и/или П ела (852) – Сланица (848)
Илирик и/или Канина (853, 854 – обратно)
Гревенон (854, 838)
Девре (855=855)
Вряногис или/и Влахос (856=856)

ГЛАВА III

СПИСЪК НА БЪЛГАРСКИТЕ АРХИЕПИСКОПИ

1. Ръкописна традиция:
Paris. gr. 880 – Москва, ГИМ. Син. 286.

1.1. Cod. Paris. gr. 880 (Bibl. Regiae 2423 olim Mazarin – Reg. 1994). Описание – единствено досега *de visu*: **Omont.** Inventaire, I, p. 165. Кодексът е писан на хартия (bombycine според френския учен). Съдържа 408 ff. Подвързията е късна. Върху нея има два герба: първият е красива стилизирана лилия; вторият представлява корона с кръст на върха; от двата долни края на короната излизат две клонки, които се кръстосват два пъти – първия път под центъра на короната и след това, втори път, точно под първото, като клонките са силно завити наляво и надясно, а краищата им са разцъфнали (кардиналска шапка – Мазарини?). Състоянието на кодекса е сравнително добро (той е реставриран); последните двадесетина листа са повредени – по тях, горе и долу, има петна; особено силно е поражението върху последните три-четири листа (вкл. 407–408). Следи от разлиновка не се забелязват.

А. Омон отнася преписването на кодекса към 13. век, а основание за тази датировка е палеографията. Мастилото е еднакво в целия ръкопис. То е черно, но днес на места има тъмнокафяв цвят. Писачът (той е един – вж. по-долу) е използвал и червено мастило. В Списъка на българските архиепископи, който ме интересува тук, червеното мастило е използвано за изписването на заглавието, началните букви от имената на архиепископите и буквите с цифрова стойност, поставени в полето вляво/вдясно, с които се обозначава редът на всеки архиепископ (твърдението на Сл. Бърлиева[1] – тя

[1] **Бърлиева.** Московският препис, с. 62, бел. 50.

не е виждала ръкописа, – че цифрите са късни [sic!], е погрешно. Най-малко цветът на мастилото доказва, че те са от ръката на писача).

Почеркът е на един копист от началото до края и е много обработен. Очевидно това не е първата или единствената книга, която копистът е преписал (няма никакви конкретни сведения къде е писана книгата). Редовете са правилни, но на някои места е оставено празно място между две думи или две изречения (вж. по-долу). Използвани са нови редове, но без отстъпление надясно. Буквите в една дума са писани разделно, т.е. не са свързани една с друга. Но изключения съществуват. Най-често за връзка са използвани: δ – камшичето се свързва със следващата буква – δι (Σαρδικῆ), δι'ου (Μεθοδίου); δρ (Δρίστα, 'Αδριανὸν), δε (αὐταδέλφου, δεσποίνης), χ – αχ (Αχρις), χω ('Ιεριχω), χρ ('Αχρίδη), χν (Λυχνίδη). Това са и буквите, заедно с τ, които най-често излизат над/под реда. Лигатури също се използват, без да се прекалява. Най-често това се забелязва в служебните думи, но и в по-сложни понятия. Най-честите връзки са: ἀρ-, χι-, δι-, αγι-, αὐρ... Съкращенията са традиционни и са използвани в думи като πατέρες, πνεύματος, πατριάρχης, Ιω(αννης), Κομνηνός, (μόν) αχ(ος). Използвани са придихания, ударения, знаци за съкращения, пунктуация (точка и две точки).

Съдържанието на кодекса го дължим на А. Омон и тук само ще го възпроизведа: Niconis monachi Pandectes (1); accedunt Timothei presbyteri et scevophylacis magnae ecclesiae, libellus de proselytis (399^{v}) et Methodii CP patriarche, constitutio de apostatis (402); Ordo episcoporum CP, Romae, Alexandriae [Antiochiae], Hierosolymae et Bulgariae (408); Hymni in laudem beatae Virginis (408)[2].

Особен интерес представлява т.нар. Ordo episcoporum, тъй като Списъкът на българските архиепископи е част от него. Ето съдържанието му:

– Константинопол, ff. 402^{r}–405^{r}; последно споменат патриарх: Λουκᾶς μοναχὸς ὁ Χρυσοβέργης [1157–1170]

[2] Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale. Par Henri Omont. Première partie. Ancien fonds grec. Théologie. Paris, 1886, cod. gr. 880, p. 165.

– Рим, f. 405$^{r–v}$: Βονιφάτιος ἄλλος
– Александрия, ff. 405^{v}–406^{r}: Петър
– Антиохия, ff. 406^{r}–407^{r}
– Йерусалим, f. 407$^{r–v}$: Σοφρόνιος [633–634]
– Архиепископите на България, ff. 407^{v}–408^{r}.

В този Ordo episcoporum две неща правят впечатление. Първо, йерархията на големите престоли или по-точно местата на Константинопол и Рим: имперската столица е поставена на първо място, а средището на папската институция – на второ. Подробното изучаване на тази йерархична подредба ще ме отведе далече. Затова тук ще бъда съвсем кратък. Обикновено се приема, че ромеите никога не са отказвали на Рим „почетния примат". Това твърдение се основава на писмената традиция – тактиконите: Филотей („епископите на Рим имат предимство пред нашите"), Бенешевич (папата на Рим, патриархът на Константинопол...), но Scorialensis [Рим] Константинопол [Александрия, Антиохия, Йерусалим!][3]; нотициите: № 1, 3, 4, 12, 13; Ἔκθεσις νέα: наистина в текста не присъства Константинополската патриаршия (№ 1 е Рим)[4], тъй като е наръчник за нейната канцелария. Но няма никакво съмнение в традиционната йерархия и примата на папата, който освен друго е и Τῷ μακάριατάτῳ δεσπότη и ἄκρῳ ἄρχιερει ἀξιωτάτῳ[5]. Изключение прави нотиция 8, където в един от ръкописите (Istanbul Serail 115 – негова реплика е Atheniensis 1372) се чете: Τάξις τῶν πατριαρχῶν: Константинопол, Александрия, Антиохия, Йерусалим, Рим[6]. Да се търси някаква връзка на този титул с нашия Ordo episcoporum, едва ли би било уместно. Инверсията Рим-Константинопол в някои ръкописи на нотициите основателно се свързва със събитията от 1054 г.[7] Дали тази връзка в йерархиите на го-

[3] **Oikonomidès**. Préséance, p. 161$_{29}$, 243$_{5–6}$, 263$_{3}$.

[4] Ekthésis néa, p. 39–40, № 1–4.

[5] Пак там, с. 39$_{1–2}$, 68$_{1–2}$.

[6] Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, № 8, app. criticus – titulus ut *S.* Вж. обаче Not. 12, app. criticus: Рим, Константинопол...

[7] За инверсията Константинопол-Рим: Ж. Дарузес в Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, p. 81, n. 93, 129, n. 3, 153 (евентуално следствие от 1054 г.).

лемите престоли се е отразила по някакъв начин на нашите списъци, не може да се отговори със сигурност.

Второто, което прави впечатление в описания Ordo episcoporum, е отсъствието на Кипърската църква. Един пропуск, чието обяснение ще ме отведе далече от моята цел, която е друга. Трябва да отбележа само, че Кипър присъства (освен в синграмата на Нил Доксопатър) в два почти съвременни текста – нотиции № 8 и 12. В първия случай (вж. погоре) след Рим идват архиепископиите България и Кипър[8]. За да обясни тази позиция, Ж. Дарузес прави сравнения с подписите на двамата архиереи върху синодалните решения от 1157 и 1170 г. Предимството е на архиепископа на България, но той не е кой да е, а Йоан (Адриан) Комнин, т.е. става дума за лична привилегия, а не за институционно предимство (според него това се е отразило и на позицията на българския архиепископ в 1170 г.). И тъкмо тази позиция е рефлектирала в нотиция 8[9]. Във втория случай (нотиция 12 – *terminus ante quem* 1185) нещата са претърпели обрат: Кипър и България[10] (нейната автокефалност произтича от решенията на Третия вселенски събор в Ефес – 431 г.).

Както вече бе отбелязано, Списъкът на архиепископите на България се намира на ff. 407^{v}–408^{r}. На f. 407^{r} завършва списъкът на йерусалимските патриарси (15 реда); следва разделителна линия, която е вълнообразна и е придружена с дъгички отгоре и отдолу. Под нея започва нашият списък (23 реда). На отделен ред (1) е заглавието на текста: Οἱ ἀρχιεπίσκοποι Βουλγαρίας. Последният ред на f. 407^{v} (23) завършва с: μονῆς τῆς Θεομ(ήτ)ρος. На f. 408^{v} са останалите 25 реда от текста, които стигат до средата, а на празното място е поставен печат, чийто надпис гласи: BIBLIOTHECA REGIAE.

Композицията на текста не се различава от останалите части на кодекса. Всяка следваща бележка започва веднага след предходната, на същия ред (ако има място). Две съседни

[8] Пак там, № 8, app. criticus, p. 290.

[9] Пак там, с. 93.

[10] Пак там, № 12.

бележки са разделени от свободно място: Методий – Горазд; бележката за Горазд завършва на края на реда (9). Бележката за следващия архиерей – Климент – започва на нов ред ;без отстъпление надясно); тя заема една трета от ред 14 (за списъка или 29 за цялата страница); тези две трети писачът е оставил празни и текстът, посветен на патриарх Дамян, започва на нов ред и т.н.

1.2. Москва, ГИМ. Син. 286. Описание: **Арх. Владимир**. Систематическое описание, с. 471; **Бърлиева**. Московският препис, 52–62. Кодексът е писан на хартия, сравнително плътна, без водни знаци, с размери 260 × 180 мм. Съдържа 248 ff. Подвързията е кожена и е късна. Използвано е черно мастило, което с времето е избледняло и е придобило кафяв цвят. За украса едва ли би могло да се говори, тъй като се състои от геометрични и растителни мотиви.

Писмото е дело на една ръка и в него няма нищо впечатляващо. Опитен копист – това не е изненада, – но тъй като произходът на ръкописа е неизвестен, не е възможно да се характеризира неговият социален статус и професионалната му позиция. Ако трябва да се търси някакъв сравнителен материал, произхождащ от „митрополитски канцеларии“ (както прави Сл. Бърлиева – за съжаление подобен материал не изобилства), това трябва да се прави с много голяма предпазливост. Най-малко заради това, че в нашия случай не става дума за традиционния масов материал, произхождащ от една канцелария – това е актовият материал, – а за един сборник, който е продукт на друга среда и на друга институция[11]. Използването на лигатури от кописта на ГИМ. Син. 286 не е никаква особеност, а твърдението, че „няма свързване между буквите“[12], не е вярно (само няколко примера: αρχ-, πρω-, πρακ- и т.н.). Ако направим едно сравнение с Paris. gr. 880, ще се убедим, че в него много по-ясно се откроява липсата

[11] Едно сравнение с ръкописи, излезли от патриаршеската канцелария в Константинопол, би било интересно: Vindobonensis hist. gr. 47, 48. Вж. **J. Darrouzès**. Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Etude paléographique et diplomatique. Paris, 1971, pl. 1–67.

[12] **Бърлиева**. Московският препис, с. 57.

на свързване на буквите в една дума. Съкращенията са традиционни: ϛ’ = καί, Ιω(άννης), αϛ = μοναχός.

Съдържанието на ГИМ. Син. 286 е известно, и то отдавна[13]: канонически текстове, сред които, и то в самото начало, е вмъкнат Ordo episcoporum: списък на константинополските патриарси (ff. 3^{v}, 7, 8, 1$^{r–v}$), римските папи (ff. 1^{v}, 6$^{r–v}$), на патриарсите от останалите три големи престола – Александрия (ff. 6^{v}–4^{r}), Антиохия (ff. 4$^{r–v}$) и Йерусалим (ff. 4^{r}–5^{r}), и накрая Списъкът на архиепископите на България (ff. 5$^{r–v}$, 2^{r}). Като отбележа отсъствието на Кипърската църква, ще се убедим, че този списък с йерарсите на шестте църкви е идентичен със списъка от Paris. gr. 880.

Датировката на ръкописа е различна – от 15. век (архим. Владимир) до втората половина на 13. век (Фонкич). За съжаление аргументите са само палеографски. И тук, както при Парижкия ръкопис, има само *terminus post quem*: споменаването на константинополския патриарх Лука Хризоверг (1157–1170) и българския архиепископ Йоан (Адриан) Комнин. Отправна точка с твърде несигурен характер може да бъде поставянето на апостол Андрей начело на списъка с константинополските първосвещеници. Идеята, че апостол Андрей е основал църквата на Византион (Константинопол), се е появила още във времето на схизмата на Акакий (484–519), но до началото на 13. век тя все още не е била общоприета (вероятен *terminus post quem*: 1204 г.)[14].

Списъкът на архиепископите на България – защо не Ordo (archi)episcoporum Bulgariae – се намира (заради разместването на някои листи) на ff. 5$^{r–v}$, 2^{r}. Списъкът започва на f. 5^{r}, ред 29, със заглавието Οἱ ἀρχιεπίσκοποι Βουλγαρίας. На същия ред след малък интервал започва текстът: Πρωτογενὴς ὁ ἀρχιεπίσκοπος; ред 31 завършва с ἐν τῷ Πρακτικῷ. Fol. 5^{v} съдържа основната част от списъка, който отново на ред 31 завършва със σεβαστοκρατορίσσης κυρᾶ Εἰγὴνης τῆς διὰ τοῦ. На f. 2^{r} са последните четири реда. Структурата на текста е подобна на тази от Paris. gr. 880: новите редове (когато ги има) нямат отстъпление надясно, а последователността на архиепископиите е обозначена с празно място на съответния ред. Заглавието е изписано с червено мастило.

[13] Пак там, 60–61.

[14] **Janin**. Les églises I, p. XI.

1.3. Tyrnavo – Τύρναβο (Тесалия) 18[15]. Този текст стана известен съвсем наскоро. За съжаление той е почти недостъпен – нито самият ръкопис, нито микрофилмът, съхраняван в Културната фондация на Гръцката национална банка (Атина). Той не е публикуван в истинския смисъл на думата (липсват и снимки), но И. Евангелу се е опитал да направи нещо подобно на критично издание на списъка (вж. по-долу)[16]. Това, което заслужава да се отбележи, е, че и в този ръкопис (14. век?) Списъкът на архиепископите на България е част от познатия вече Ordo episcoporum. Различия между Tyrnavo 18 и останалите два ръкописа (в тази част) няма: Византион/Константинопол има предимство пред Рим, а Кипърската църква отново е пропусната. В критическия апарат ще бъдат отбелязани някои от разночетенията на Tyrnavo 18, който иначе няма съществени различия с Paris. gr. 880 и Москва. ГИМ. Син. 286.

2. Издание и преводи

Текстът става известен на научната общност благодарение на Шарл Дюканж. Публикуван е за първи път в 1680 г.: Familiae byzantinae, 174–175 = p. 146, II, col. A-E. Текстът не е публикуван самостоятелно, а като коментар към XXVII. Stemma Comnenorum под рубриката Liberi Isaaci Comneni ex Irene Alana – Adrianus Comnenus sebastos, abdicata vita aulica monachicam induit, Johannes appelatus: ac deinde mortuo Michaele Maximo archiepiscopo Achridensis huic suffectus est, ut habetur in Archiepiscoporum Bulgariae ad hunc usque Joannem descripta serie, in Cod. Ms. Bibl. Regiae sign. 2423 quam integram, cum brefior fit, hic describemus in eruditorum gratiam.

[15] **Evangelou**, 65–66.

[16] Пак там, 62–69.

Второто издание, отново на Парижкия ръкопис, е направено шейсет години по-късно, през 1740, от известния доминиканец Мишел Льо Киен: **Le Quien** in Oriens Christianus, II, col. 287C–294E. Текстът не е издаден компактно, дори трудно може да се говори за издание, тъй като той отново е привлечен като коментар към Archiepiscopi Achridenses (col. 287A–300E: № I–XLIII). Текстът, посветен на всеки един архиепископ, е отнесен към съответната статия: Протоген – col. 289B; Методий – col. 289C; Горазд – col. 289E; Климент – col. 290C; Дамян – col. 291A; Герман – col. 291B; Филип – 291C; Йоан I – col. 292A; Леон I – 292A; Теодул – col. 292D; Йоан II – col. 293A; Йоан III – col. 293C; Теофилакт – col. 293D; Леон II – col. 294A; Михаил – 294B; Йоан IV – col. 294C.

Следващите издания на Парижкия ръкопис на Ordo (archi)episcoporum Bulgariae вече имат друг характер: **Gelzer**. Der Patriarchat von Achrida, 6–7 (коментар: 7–9); **Иванов**. БСМ^2, 565–568; ГИБИ, VII, 109–111 (под заглавие: Notitia archiepiscopi Ioannis Comneni – sic! – вж. 4.1.); **P. Gautier**. Théophylacte d'Achrida. Discours, traités, poésies. Thessalonique, 1980, p. 30: публикува частично списъка – от Λέων Πρώτος до Λέων Μουγγός; на същата страница в бел. 7 Готие отбелязва, че от този текст има втори свидетел, Москва, Син. 286, който не представя никакви варианти по отношение на Парижкия ръкопис.

Московският ръкопис (ГИМ. Син. 286) бе издаден за първи път от **Бърлиева**. Московският препис, 62–64 (авторката два пъти коригира текста, като поправя две четения в Московския ръкопис – εκεῖσαι и ᾽Ανδριανός, взимайки правилните четения от Paris. gr. 880 чрез Й. Иванов).

През 2007 г. младият гръцки изследовател И. Евангелу публикува един текст, в основата на който е ръкопис Tyrnavo 18 (вж. по-горе). Неговите намерения са много по-амбициозни: той публикува отново/преиздава (?) (republish) Списъка на архиепископите на България на базата на „Cod. Paris. gr. 880 (P), Mosq. Syn. Gr. 286 (M) and Tyrnavo 18 (T)". За съжаление по нищо не си личи, че той познава *de visu* Paris. gr. 880 и Москва, ГИМ Син. 286. Без да навлизам повече в този неясен проблем – дали Евангелу е ползвал микрофилми, или пък се основава на по-стари публикации (Й. Иванов, може би Gelzer), а за Московския ръкопис – на Сл. Бърлиева, – ще дам само един пример. На с. 69 И. Евангелу пише, че само в Tyrnavo 18 "the names of the archbishops of Bulgaria are numbered" (sic!). Това твърдение не е вярно и показва, че Евангелу *не е виждал* Paris. gr. 880. Вероятно той е бил подведен от публикуваните снимки (Й. Иванов, Сл. Бърлиева), тъй като буквите с цифрово значение не са на съответния ред, а са изнесени на полето. Интересно е, че той не е забелязал писаното от Сл. Бърлиева: „Поредността на архиепископите е отбелязана с цифри в парижкия препис на паметника, но и там, доколкото може да се съди по копието, с което разполагам, те са нанесени допълнително" (за погрешното твърдение, че цифрите са късни – вж. тук по-горе). За текста на списъка според Tyrnavo 18: **Evangelou**. Notitia, 67–69.

В българската научна литература най-разпространен и най-използван е преводът на списъка, направен от Й. Иванов: БСМ^2, 565–568. Може да се каже дори, че той е единствен. В ГИБИ, VII, 109–111, е публикуван преводът на Й. Иванов, редактиран от В. Тъпкова-Заимова. Сл. Бърлиева (62–64) също използва превода на Й. Иванов, но той е взет от БСМ^2, а не от ГИБИ, VII. Съвсем наскоро В. Гюзелев препечата текста от Сл. Бърлиева, но фактически това е преводът на Й. Иванов: **Гюзелев**. Покръстване, № 60, с. 144.

3. Текст и превод

f. 407^v Οἱ ἀρχιεπίσκοποι Βουλγαρίας

α′ Πρωτογενὴς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σαρδικῆς δι′οὗ ἀνταπεκρίθησαν οἱ ἅγιοι πατέρες τῷ Φιλοσόφῳ περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος βλασφημοῦντι καθὼς ἐν τῷ πρακτικῷ τῆς αὐτῆς πρώτης
β′ συνόδου ἔστιν εὑρεῖν. Μεθόδιος ὁ αὐτάδελφος τοῦ ἁγίου Κυρίλλου τοῦ Φιλοσόφου χειροτονηθεὶς παρὰ Νικολάου πάπα τοῦ μετὰ Ἀδριανὸν ἐν τῇ Ῥώμῃ
γ′ Μοράβου τῆς Παννονίας ἀρχιεπίσκοπος. Γοράσδος

χειροτονηθεὶς παρὰ Μεθοδίου εἶθ'ὕστερον ἐκδιωχθεὶς παρὰ τῶν πνευματομάχων.

δ′ Κλήμης γενόμενος ἐπίσκοπος Τιβεριουπόλεως ἤτοι Βελίκας ὕστερον δὲ ἐπιτραπεὶς παρὰ Βορίσου βασιλέως Βουλγάρων ἐφορᾶν καὶ τὸ τρίτον μέρος τῆς βουλγαρικῆς βασιλείας. ἦγουν ἀπὸ Θεσσαλονίκης ἄχρις Ἰεριχῳ καὶ Καννίνων ἤτοι Τασηπιάτου.

ε′ Δαμιανὸς ἐν Δωροστόλῳ τῇ νῦν Δρήστα ἐφ'οὗ καὶ ἡ Βουλγαρία τετίμηται αὐτοκέφαλος οὗτος πατριάρχης ἀνηγορεύθη παρὰ τῆς βασιλικῆς συγκλήτου κελεύσει τοῦ βασιλέως Ῥωμάνου τοῦ Λακαπινοῦ, ὕστερον δὲ καθηρέθη παρὰ Ἰωάννου τοῦ Τζιμισχῆ.

ϛ′ Γερμανὸς ὁ καὶ Γαβριὴλ ἐν Βοδηνοῖς καὶ

ζ′ ἐν τῇ Πρέσπᾳ. Φίλιππος ἐν Λυχνίδῃ τῇ πάλαι μὲν Σασσαρίπῃ προσαγορευμένῃ νῦν Ἀχρίδη.

η′ Ἰωάννης καὶ αὐτὸς ἐν Ἀχρίδι οὗτος ἦν ἐκ Δεύρης χωρίου Ἀγνοανδνίκης ἡγούμενος χρηματήσας τῆς ἐκεῖσε μονῆς τῆς Θεομήτρος.

f. 408r θ′ Λέων πρῶτος ἐκ ῥωμαίων, χαρτοφύλαξ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ὁ κτίσας τὴν κάτω ἐκκλησίαν ἐπ'ὀνόματι τῆς ἁγίας τοῦ θέου

ι′ Σοφίας. Θεόδουλος ἡγούμενος τοῦ ἁγίου Μωκίου. ὁ κτίσας τὴν ἄνωθεν μεγάλην ἐκκλησίαν.

διὰ συνδρομῆς Ἰωάννου τοῦ Ἀντζᾶ. Ἰωάννης

ια′ ὁ Λαμπινὸς μοναχὸς τοῦ ὄρους τοῦ Ὀλύμπου.

ιβ′ Ἰωάννης ὁ Ἄοινος, ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἀριτζίου.

ιγ′ Θεοφύλακτος ὁ ἐξ Εὐρίπου, ῥήτωρ ὢν καὶ διάκονος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. Λέων

ιδ′ ὁ Μουγγὸς ἐξ ἰουδαίων ὢν ἐκ προγόνων χρηματτίσας διδάσκαλος τῶν ἐθνῶν.

ιε′ Μιχαὴλ ὁ ἐπίκλην Μάξιμος ὁστιάριος ὢν ἐν τοῖς πατριαρχικοῖς ἄρχουσι καὶ διάκονος

ιϛ′ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας εὐνοῦχος. Ἰωάννης μοναχὸς ὁ Κομνηνὸς, ὁ ἐν τοῖς κοσμικοῖς Ἀδριανὸς πανσέβαστος σεβαστὸς, καὶ υἱὸς τοῦ ἀοιδίμου δεσπότου τοῦ πανευτυχεστάτου

πρώτου σεβαστοκράτορος κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ, τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος Ἰωάννου μετονομασθέντος τοῦ αὐταδέλφου τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ τῆς ἀοιδίμου δεσποίνης τῆς πανευτυχεστάτης πρώτης σεβαστοκρατορίσσης κυρᾶς Εἰρήνης τῆς διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος Ξένης μετονομασθείσης τῆς θυγατρὸς τοῦ πανευγενεστάτου ἐξουσιοκράτορος πάσης Ἀλανίας καὶ πρώτης ἐξαδέλφης τῆς δεσποίνης κυρᾶς Μαρίας τῆς Ἀλανίσσης τῆς χρηματισάσης συμβίου τοῦ βασιλέως κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Δούκα καὶ τοῦ βασιλέως κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου.

2 Πρωτογένης QHG\\ 3 ἀνταπεκρίθησαν : ἀντεπεκρίτησαν D \\ 6 ἔστιν εὑρεῖν A : εὑρεῖν ἔστιν B\\ 9 Μοράβου : Βοράβου D Μυρύξυ (sic!) (lego Μοράβου, vel potius Μωράβου); Ἀδριανὸς A : Ἀνδριανὸν IvБ\\ Χοράδος E \\ 11 ἐκδιωκθεὶς D; ἐκδιωχθεὶς Q HGIv; Κλίμης E \\ 12 ἐπίσκοπος γενόμενος B; Τιμεριουπόλεως D; Βελίκης Q \\ 17 Σηπιάτο Q \\ 18 Δοροστόλῳ τι B \\ 22 Ῥωμάνου Ῥωμάνου τοῦ Λακαπινοῦ B \\ 23 καθηραίθη B; ante Τζιμισχῆ : Iv Б om. τοῦ \\ ὅ B \\ 25 Λιχνίδη B \\ 26 Ἀχρίδη ABDQБ: Ἀχρίδι HG Ἀχρίδη (sic) Iv \\27 Ἀχρίδη ABDQБ : Ἀχρίδι HG; Ἀχρίδη (sic) Iv \\ 28 χρηματήσας B \\ 29 ἐκεῖσαι B \\ 33 ἡγούμενος om. Q; ante Σοφία : Q om. τοῦ θεοῦ \\ 34 Μοκίου A; Μουκίου BIvThGБ; Μοκίζω Q; κτίσας B \\ 35 ante Ἰωάννου τοῦ Ἀντζᾶ (ω?) : Q om. διὰ συνδρομῆς; Ἀντζῶ ADQHG : Ἀντζᾶ BIvБE \\ 36 Ὀλύμπου A \\ 37 Ἀριτζιοῦ A : Ἀπριτζιοῦ Q \\ 40 Μουγγὸς AB : Βουγγὸς D \\ 46 Ἀνδριανὸς B \\ 47 ἀοιδήμου B \\ παντυχεστάτου Q \\ 48πρώτοσεβαστοκράτοροςQ\\49postΚομνηνοῦ:Qom.τοῦδιὰ τοῦ θείου καὶἀγγελικοῦ σχήματος Ἰωάννου μετονομασθέντος \\ 50 μετονομασθέντος Ἰωάννου E \\ 52 ἀοιδήμου B \\ 52–53 παντυχεστάτης πρώτοσεβαστοκρατορίσσης Q \\ 59 post κυροῦ : D om. Μιχαὴλ τοῦ Δούκα καὶ τοῦ βασιλέως κυροῦ.

Архиепископите на България

1. *Протоген*[1], архиепископ на Сердика, чрез когото светите отци възразявали на философа[2], който хулил Светия дух, както може да се види в протоколите на самия Първи събор[3].
2. *Методий*[4], роден брат на свети Кирил Философ[5]; ръкоположен за архиепископ на Морава Панонска[6] от папа Николай, който бил след Адриан в Рим[7].
3. *Горазд*[8] бил ръкоположен от Методий, а сетне бил прогонен от духоборците[9].
4. *Климент*[10] станал епископ на Тивериупол или/и Велика[11], после бил натоварен от Борис, цар на българите[12], да наблюдава и третата част на Българското царство[13], т.е. от Солун до Йерихо и Канина или/и Тасипиат[14].
5. *Дамян*[15] [който светителствал] в Доростол, сега [наричан] Дристра[16]. При него и България била почетена за автокефална. Той бил провъзгласен за патриарх от императорския синклит по заповед на император Роман Лакапин[17], а сетне бил низведен от Йоан Цимиски[18].
6. *Герман* [наричан] и *Гавриил*[19] [светителствал] във Воден и в Преспа[20].
7. *Филип*[21] [който светителствал] в Лихнида, наричан някога Сасарипа, а сега Ахрида[22].
8. *Йоан*[23] и той [светителствал] в Ахрида; той бил от Дебър[24], от село Агноандики[25], игумен на тамошния манастир Света Богородица.
9. *Леон*, първи от ромеите [преди това] хартофилакс на Великата църква[26]. Той съградил долната църква на името на светата Божия премъдрост (София)[27].
10. *Теодул*[28], някогашен игумен на Свети Мокий[29]; той съзидал горната голяма църква с помощта на Йоан Антца[30].
11. *Йоан Ламбин*[31], монах от планината Олимп.
12. *Янис Аин*[32] [някогашен] игумен на манастира Аритций[33].
13. *Теофилакт*, родом от Еврип, ритор и дякон на Великата църква[34].
14. *Леон Мунг*[35], от еврейски произход; по-рано, както и неговите предци, той бил учител сред езичниците[36].
15. *Михаил* по прозвище (?) Максим, евнух[37]; той бил остиарий[38] и един от патриаршеските служители, и дякон на Великата църква.
16. *Йоан Комнин*, монах, като мирянин Адриан[39]; пансеваст севаст[40] и син на прославения господар, прещастливия първи севастократор, господин Исаак Комнин[41], който в божествен и ангелски образ бе преименуван Йоан, роден брат на василевса господин Алексий Комнин[42], и на прочутата господарка, прещастливата първа севастократорка госпожа Ирина[43], в божествен и ангелски образ преименувана Ксения; дъщеря на най-благородния владетел на цяла Алания[44] и на първата братовчедка на господарката Мария Аланска[45], съпруга на василевса господин Михаил Дука[46] и [сетне] на василевса господин Никифор Вотаниат[47].

4. Обяснителни бележки

Този кратък текст е единствен по рода си сред изворите за историята на Българската архиепископия (11.–12. век). Независимо от богатата информация, която той съдържа или тъкмо заради нея, списъкът (както най-често е наричан) изисква обстоен коментар: жанрова характеристика и автор, някои бележки по превода, бележки по текста или по-точно по неговото съдържание, т.е. реален коментар – технически термини, лични и местни имена и особено по основния проблем, произхождащ от списъка: раждането на Българската архиепископия (по този въпрос: тук, II/1.2.).

4.1. Жанрова принадлежност и автор. Списъкът на архиепископите на България – и в трите известни кодекса – е част от Ordo episcoporum на петте големи престола (Рим, Константинопол, Александрия, Антиохия и Йерусалим), към които е добавена на последно, шесто място Църквата на българите през 11.–12. век. Това местоположение в ръкописите сякаш решава проблема с жанровата принадлежност на списъка. Поради своята значимост като исторически извор – единствено пълноценно свидетелство за реда на архиепископиите – списъкът винаги е бил разглеждан отделно и самостоятелно и е получавал различни наименования и характеристики.

Въпреки преобладаващото използване на понятието *Дюканжов списък/каталог.*

Както видяхме, самият Дюканж само публикува текста като част от просопографската бележка за Йоан (Адриан) Комнин (вж. по-горе III/2). Le Quien се връща към ръкописа (грешна сигнатура у него – Regio cod. 1004 вместо Bibl. Regiae 2423 или Mazarini Reg. 1994). Свързването на Списъка на архиепископите на България с името на Шарл Дюканж започва от Х. Гелцер, но особена заслуга за това имат българските учени – Дюканжев каталог (Ив. Снегаров), Дюканжев списък (Й. Иванов) до последните отделни публикации – едното или другото наименование (В. Тъпкова-Заимова, Сл. Бърлиева, В. Гюзелев)[17]. Свързването на един текст с името на неговия откривател и пръв създател нито е изненада, нито необичайно дори и в наши дни. Проблемът е с техническата характеристика на текста.

Отклонение от формиращата се традиция бе сторено от В. Тъпкова-Заимова. Съвсем неочаквано тя (може би и редакцията?) го постави сред т.нар. епархийски списъци, и то под надслов Notitia Archiepiscopi Ioannis Comneni (с добавка в българското съответствие: „Дюканжов списък“ [sic!])[18]. Няколко десетилетия по-късно тя се занима по-обстойно с този проблем. Вече изоставила грешното твърдение „Списък на архиепископ Йоан Комнин“ (!), тя потвърди основното си схващане: „Така наречените Дюканжов списък се вписва в поредицата църковно-географски съчинения, наричани обикновено епархийски списъци. Те изхождат от Цариградската патриаршеска канцелария и дават информация за митрополитските и епископските седалища, зависещи от Цариград“. Като разглежда последното издание на този тип книжовни паметници, подготвено от Ж. Дарузес, тя не пропуска да отбележи: „Този автор обаче не включва в своето изследване Дюканжовия списък... Въпреки това би могло да се запитаме защо Дарузес е поместил в труда си „Списъка на Нил Доксопатър“, който е малко по-късен от Дюканжовия и се отнася само до Охридската архиепископия, т.е. няма отношение към епархиите, зависещи от Цариградската патриаршия, но не е отделил място на Дюканжовия списък“[19].

[17] **Тъпкова-Заимова**. Дюканжов списък; **Бърлиева**. Московският препис; **Гюзелев**. Покръстване, № 60, с. 149.

[18] ГИБИ, VII, с. 109.

Подробното разглеждане на тези странни твърдения би ме отклонило от основната ми цел. И все пак не бих могъл да ги подмина, тъй като въвеждат в заблуждение и влияят на проблема, който разглеждам тук. Затова са необходими бележки, макар и кратки, върху две страни на проблема, а именно: има ли място Списъкът на българските архиепископи сред така наречените епархийски списъци и какво е отношението на нашия списък към съчинението на сицилийския монах Нил Доксопатър (самият той го е озаглавил Σύγγραμμα), съставено по нареждане на крал Рожер II.

Ще започна с втория проблем. Да се твърди, че съчинението на Нил Доксопатър „се отнася само до Охридската архиепископия, т.е. няма отношение към епархиите, зависещи от Цариградската патриаршия“, е най-малко груба грешка, която трудно може да се обясни. По-важно е друго, а именно: какво представлява съчинението на Нил Доксопатър? Отговорът може да се даде само с няколко думи: opuscule géographique ... sur les cinq patriarcats[20]. Позицията на Ж. Дарузес е ясна: „L'édition de l'œuvre [de Nil Doxopatrès] étant hors de propos ici, de même que celle des œuvres similaires“. И затова френският учен публикува само онази част , която попада в границите на неговия труд: „Il est nécessaire de reproduire au moins la partie qui concerne les métropoles et les archevêchés du patriarcat de Constantinople“[21]. И той го е направил[22]. Така текстовете, посветени на двете автокефални църкви, Кипър и България, не са публикувани. Аргументирано.

[19] **Тъпкова-Заимова**. Дюканжов списък, с. 21. Няма никакво съмнение, че съчинението на Нил Доксопатър предшества Списъка на българските архиепископи.

[20] **V. Laurent**. L'œuvre géographique du moine sicilien Nil Doxapatrès. – EO, 36, 1937, 5–30; Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, p. 154.

[21] Пак там, с. 154.

[22] Пак там, № 14, 374–377.

Опитът да се включи Списъкът на архиепископите на България сред Notitiae episcopatuum (и то на Константинопол!), е недоразумение. Понятието *notitia*, освен всички други значения, има смисъл на „съвкупност от познания за определен проблем“, или казано по-просто, „бележка/бележки“. В областта на църковната география понятието *notitia/notitiae* е трайно обвързано със списъците, съдържащи имената на епархиите на Константинополската патриаршия. И най-добрият пример е изданието на този тип текстове, подготвено от Ж. Дарузес: Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae (да не се връщам по-назад: **H. Gelzer**. Ungedructe... Notitiae episcopatuum, 1886). Нещо повече, френският учен определи какво трябва да се разбира под заглавието Corpus notitiarum episcopatuum (свързан дълго време с имената на H. Gelzer и E. Gerland): „les listes conciliaires de présence ou de signature, qui sont des documents historiques datés et les listes administratives qui énumèrent les sièges selon leur répartition géographique et hiérarchique“[23].

Очевидно присъствието на Списъка на архиепископите на България сред този тип съчинения е невъзможно. В ръкописите той е там, където му е мястото: част от Ordo episcoporum на големите църкви на християнския свят. И без колебание бихме могли да го наречем Ordo (archi)episcoporum Bulgariae.

4.2. Бележки по превода. Защо бележки по превода? Защото в случая не става дума за езикова точност или за стилистика. Защото става дума в повечето случаи за технически термини или за понятия, които имат много здрава, определяща връзка с отделната личност или събитие, споменати в списъка. Защото неточната или неправилната употреба на тези понятия на български език може да въведе и бих казал въвежда в заблуда! Защото съществуващите преводи (впрочем той е само един – на Й. Иванов) няма да бъдат забравени и вероятно ще продължат да се използват. Ето защо искам да обърна внимание на няколко случая в текста, по-точно седем,

[23] Пак там, с. IX.

който трябва да бъдат изяснени и предадени на български език по възможно най-задоволителен начин.

1. Το τρίτος μέρος (ред 13): преводът на Й. Иванов (приет от всички след него) гласи: „третият дял (на Българското царство)“. Понятието μέρος, τό означава ‘част’, ‘дял’, ‘откъс’, ‘парче’ и т.н. ‘Дял’ най-общо означава ‘част от нещо, получено чрез делене’ (делба, подялба). Неговата употреба в случая навежда на мисълта за разделяне на цялото, т.е. на Българското царство на три части, без значение дали става дума за административен акт с гражданско или с църковно значение (подобно внушение прави преводът на Ив Пенева: „... а по-късно му [на Климент] било поверено от царя на българите, Борис, духовното наставничество на една трета от българската държава...“[24]). Такова тълкуване, което засяга административното устройство на държавата, трудно може да бъде прието – подялбата на територията на страната между синовете на владетеля е германска традиция (така е използвал понятието *μέρος* Константин Багренородни: великоморавският княз Светополк разделил страната на три части [εἰς τρία μέρη] между трите си синове)[25]. Подобни сведения за България, поне за тази епоха, няма.

Очевидно в този случай, който разглеждам тук, не става дума за лексика или за граматически проблеми. Възможността е само една: сравнение с други текстове, в които се среща понятието *μέρος*. Разбира се, нямам намерение да преглеждам цялата византийска книжнина и ще се спра на едно от най-подходящите съчинения – „За управлението на империята“. Първо, онези текстове, в които се говори за България. В глава 8, посветена на мисиите, изпращани от Константинопол към Печенегия по реките Дунав, Днестър и Днепър, византийският василевс отбелязва, че народът на печенезите населява част (τὸ μέρος) от България, и то тази част (τὸ μέρος), която е разположена около Днепър, Днестър и другите на-

[24] **Ив. Пенева**. Отново за идентифицирането на Велика, епископската катедра на Климент Охридски в 893. – Ист. пр., 1990, № 11–12, с. 32.

[25] DAI, § 41: p. 180_{3-5}.

миращи се там реки[26]. В българския превод второто 'част' е избегнато, което не е навредило на превода[27]. В английския превод на Р. Дженкинс и в двата случая е използван изразът 'the region of'[28], а в руския на Г. Г. Литаврин първия път е използван изразът 'сторона Болгарии', а във втория 'области'[29]. Отново в глава, отделена за печенезите, Константин Багренородни твърди, че „отсам река Днепър [десния западен бряг], в τὸ μέρος, обърната към България"...[30]. Българският превод отново е много точен: „в областта (обърната към)"[31]; английският гласи: "the part faces Bulgaria"[32], а руският – „в краю"[33]. И последният пример: „От областите (τῶν μερῶν = земите) по долното течение на Дунав, срещу Дръстър"[34]. Р. Дженкинс превежда: "from the lower reaches of the Danube river"[35], а Г. Г. Литаврин – „от низовья реки Дунай"[36].

Константин Багренородни използва τὸ μέρος още немалко пъти – за да обозначи областта на Херсон[37], области, с които граничи Турция (запад, север и юг – и в трите случая τὸ μέρος)[38], края, мястото, областта, където е роден св. Константин[39], областите на Далмация[40] и т.н. Без колебание може да се каже, че византийският василевс употребява τὸ μέρος като синоним на χώρα, τόπος, θέμα, дори и на τὰ κλίματα. В повечето случаи става дума за география, за географски описания и в никакъв случай за административна организация (най-добрият пример

[26] Пак там, § 8: с. 54_{5-7}.
[27] ГИБИ, V, с. 199.
[28] DAI, p. 55.
[29] **Константин Багрянородный**. Об управлении, с. 43.
[30] DAI, § 37: p. 168_{58-59}.
[31] ГИБИ, V, с. 213.
[32] DAI, p. 169.
[33] **Константин Багрянородный**. Об управлении, с. 157.
[34] DAI, § 42: p. 182_{20-21}.
[35] Пак там, с. 183.
[36] **Константин Багрянородный**. Об управлении, с. 171.
[37] DAI, § 6: p. 52_{1-2}.
[38] Пак там, § 13: с. 64_{4-5}.
[39] Пак там, с. $70_{118-119}$.
[40] Пак там, § 31: с. 146_3.

θέμα в DAI и θέμα в De Thematibus): за една характеристика, която произтича от естественото развитие и състояние на нещата, но не и на административен акт. Ето защо преводът на τὸ μέρος с 'част' е по-подходящ от 'дял'. Вж. и бел. 13.

2. Τῆς βασιλικῆς συνκλήτου (ред 18). Преводът на Й. Иванов „императорски съвет" (последван от В. Тъпкова-Заимова, Сл. Бърлиева, В. Гюзелев) е неправилен и заблуждава. Дори и професионалистът може да направи грешка и да реши, че става дума за някакъв непостоянен, временен, едва ли не случаен орган, създаден *ad hoc*. В случая става дума за класическия римски *senatus* и неговия византийски приемник *σύγκλυτος*. Макар и без ролята, която е играл в епохата на Римската република и отчасти на империята. Синклитът – като институция или чрез своите членове – присъства, а понякога участва много активно в живота на Ромейската империя[41]. Нещо повече, той си остава не само τῆς βασιλικῆς συγκλητου, но и τῆς περιφανοῦς συγκλήτου[42].

3. Καθηρεθη (ред 20). Й. Иванов е превел „низведен"[43]. В редактирания му превод В. Тъпкова-Заимова го е поправила на „свален"[44]. На пръв поглед смислова промяна няма (думата 'низведен' липсва в Правописния речник на съвременния български език – БАН, 1995[1]). Но аз бих казал, че двете понятия не са синоними; 'низведен' има оттенък на снижаване, понижаване (в случая в позицията на патриарх Дамян); докато думичката 'свален' е много по-ясна: свален от някъде, от място, където се е намирала съответната личност. Или в случая патриархът е бил лишен от своето достойнство, но Българската църква е продължила своето съществуване с досегашния си статут, т.е. патриарх няма, но патриаршия има! Понятието низведен, напротив, внушава някаква промяна, някакво понижаване в статута на личността и на институцията[45].

[41] **Αἰ. Χριστοφιλοπούλου**. Ἡ σύγκλυτος εἰς τὸ Βυζαντινῶν κράτος. Ἀθῆναι, 1949.
[42] **Oikonomidès**. Préséance, p. 167_3, 195_{12}.
[43] **Иванов**. БСМ², с. 566.
[44] ГИБИ, VII, с. 109.
[45] Вж. също **Божилов, Гюзелев**. История на Добруджа, 2, с. 131,

4. Ἰωάννου τοῦ Ἀντζᾶ. Преводът на Й. Иванов е „Йоан Анза“, а В. Тъпкова-Заимова го е предала като „Йоан [син] на Анчо“[46]. Без съмнение по-точният превод е вторият. Това е начинът, по който византийските документи предават отношенията между син и баща (изобилни примери в атонските документи). Не липсват обаче и обратните примери. Като държим сметка, че става дума за един дванадесети век, можем да приемем конструкцията собствено + бащино име (без определителния член – в случая родителен падеж – τοῦ). Другият вариант носи повече следи от документалния стил. Вж. и бел. 30.

5. Τοῦ ἀοιδίμου δεσπότου (ред 41). Й. Иванов (а и всички след него) го превежда: „на приснопаметния деспот“[47]. Преводът е неправилен и въвежда в заблуда. Ще започна с прилагателното ἀοιδίμος, което означава ‘прочут’, ‘уважаван’, ‘прославен’ и в никакъв случай не може да бъде превеждано ‘приснопаметен’ – първо, защото не е вярно, второ, защото по-често се употребява за характеристика на духовник, отколкото за мирянин, и най-сетне, около последната четвърт на 12. век трудно би могло да се каже ‘приснопаметен’ за Исаак Комнин, тъй като той е бил починал шест-седем десетилетия по-рано (излишно би било да припомням, че за неговия брат Алексий I Комнин нищо подобно не е казано). ‘Деспот’ в този случай е съществително и най-точният му превод е ‘господар’ – понятие, което не ангажира с нищо, освен че лицето е в близки роднински връзки с василевса (някога носител на титлата деспот). Титлата на Исаак Комнин – севастократор, която е създадена специално за него – е посочена

бел. 6. Въпросът наистина е сложен и неговото окончателно решаване зависи от отговора на питането: продължила ли е своето съществуване Българската църква или не? Вж. подробно тук, гл. I, 3. Ако следваме сигилия на Василий II от 1020 г., в Дръстър е съществувала архиепископия до пренасянето на нейното седалище на запад (Триадица, Воден...). В същото време деградацията на Борис II подсказва, че Йоан Цимиски е имал една основна цел: унищожаването на Българското царство, в това число и на Църквата.

[46] **Иванов**. БСМ², с. 566; ГИБИ, VI, с. 110.

[47] **Иванов**. БСМ², с. 567.

веднага след това[48]. Деспот се превръща в почетна дворцова титла и заема първо място в ранговата таблица в 1163 г.

6. Πανευτυχεστάτου (ред 41). Преводът на Й. Иванов гласи: „всечестнейшия“ (Ирина е „всечестнейшата“ – ред 46)[49] и е приет от всички, които са го препечатали. Той е неточен и трудно обясним.

7. Ἐξουσιασκράτορ (ред 49–50). Й. Иванов го е предал на български с „властодържец“ и е последван от всички[50]. Преводът, разбира се, е правилен (ἐξουσία + κρατεῶ). Но в случая имаме работа с термин, а не със сложно съществително. Константин Багренородни титулува ἐξουσιασκράτορ владетеля на Алания, превеждано (?) като „the ruler (of Alania)“, а в руския текст само транслитерирано[51]. Византийският император използва и друго понятие, което е твърде близо до ексусиократор – ἐξυσιαστής на Авазгия, Васпараканитите, превеждано отново от Р. Дженкинс с the ruler, а Г. Г. Литаврин е запазил гръцкия термин – „эксусиаста (Авасгии)“[52]. Интересно е, че това е термин, използван за характеризиране на българската върховна власт (924/25 г.): „Συμεὼν ἐξουσιαστῆ Βουλγάρων“, което Ж. Дарузес и Л.-Г. Вестеринк са превели по следния начин: „A Symeon, potentat des Bulgares“[53]. В надслова на следващите писма на Роман Лакапин (написан от Теодор Дафнопат) българският владетел е „ἄρχοντι Βουλγαρίας“[54]. Византийският писател използва и глагола ξουσιάζω, за да обозначи позицията на българския владетел

[48] **N. Oikonomidès**. L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025–1118). – Travaux et Mémoires, 6. Recherches sur le XIe siècle, 1976, p. 127. Подробно: **Б. Ферјанчић**. Севастократори у Византији. – ЗРВИ, 11, 1968, 141–192.

[49] **Иванов**. БСМ², с. 567.

[50] Пак там, с. 568.

[51] DAI, § 10: 62_4–63; **Константин Багрянородный**. Об управлении, 50–51.

[52] DAI, § 45: p. 208_{77}; § 46: p. $214_{17, 18, 19, 26}$; § 47, p. 215; **Константин Багрянородный**. Об управлении, с. 197, 203.

[53] **Théodore Daphnopatès**. Correspondance. Editée et traduite par J. Darrouzès et L. G. Westerink. Paris, 1978, 56–57.

[54] Пак там, 69, 79.

и действията, произтичащи от това положение. Тези бележки очевидно отхвърлят неподходящия превод „властодържец“ и водят към предпочитание на *владетел*.

4.3. Бележки по текста

1. Протоген, архиепископ на Сердика, е сред най-видните богослови и дейци на Църквата през първата половина на 4. век: Πρωτογενὴς ὁ θαυμάστος πόλεως Σαρδικῆς/ Protogenes ille admirabilis Serdicae civitatis (**Mansi**, 2, col. 881D–882D); един от видните участници в заседанията и споровете на Първия вселенски събор: Ἀνταπόκρισις τῶν πατέρων διὰ Πρωτογενὴ ἐπισκόπου Σαρδικῆς/ Reponsio patrum per Protegenum episcopum Sardicensem (**Mansi**, 2, col. 856E–857D = col. 855E–858D). Вж. **М. Поснов**. Сардикийският събор и неговата каноническа дейност. – В: **Същият**. История на църквата (Избрани съчинения). С., 1994, 232–255; **St. Stoytcheva**. Bishop Protogenes of Serdica. His life and theological views (335–351). – ByzSlav, 60, 1999, 2, 308–314.

2. Арий, роден в Ливан и възпитаник на Антиохийската школа (Лукиан). В Александрия той бил презвитер (според някои съвременници, първи презвитер на Александрия). Възгледите му – Фотий го нарича „любител на нововъведения“ (**Photius**. Epistulae, 1, № 1, p. 5_{92}) – го довели до сблъсък с александрийския епископ Александър. Неговото учение било изложено в специален сборник, онасловен Θάλεια. Фотий твърди, че Арий „понижавал в създание (и творение) Сина и Словото божие“ (пак там, с. $5_{98–99}$); Арий настоява на различията на Сина от Бог Отец (Синът е Бог по „благодатта и благоволението на Отца“). Твърденията на Арий довели до сериозни разногласия сред богословите и до свикването на Първия вселенски събор. Там идеите на александрийския презвитер, който атакувал Светата Троица и проповядвал, че нейните три лица не могат да бъдат уеднаквявани: Бог Отец бил изначален и вечен, докато Бог Син бил творение на своя баща, т.е. по същество той отричал божествения произход на Сина, на Иисус Христос.

3. Първият вселенски събор (Евсевий: σύνοδος οἰκουμενική) бил свикан от император Константин I (така за първи път светската власт в лицето на императора се намесила в делата на Църквата, и което е по-важно – във въпроси, засягащи догмата). Посочва се различен брой на участвалите епископи – 250, 270, 300, но числото, което се е утвърдило, е 318 „свети отци“. Съборът бил свикан в малоазийския град Никея и се състоял между 19 юни и 25 август 325 г. (и тук има спорове – според някои началото трябва да бъде отнесено към 20 май, според други – към 14 юни и т.н.). Важните дати са две: на 14 юни в Никея пристигнал император Константин, а на 19 юни бил приет Символът на вярата, като самият Иисус Христос бил обявен за единосъщ (ὁμοούσιος) с Отца и било утвърдено единството на Светата Троица. Арий бил анатемосан, а неговите възгледи – опровергани и отхвърлени.

4. Методий († 6 април 885) е по-старият от двамата братя, първоапостоли сред славяните. Рожденатa му дата е неизвестна; обикновено се предполага, че се е родил между 810 и 820 г. Името Методий е монашеско, а кръщелното остава непознато. Започва кариера в провинциалната военна и административна организация като управител на област по долното течение на Струма, с преобладаващо славянско население (**Ив. Божилов**. Книжение словеньско или Σκλαβοαρχοντία. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, 23–28). Неизвестно кога и как става монах, прекарва известно време в манастир в планината Олимп (Витиния – Мала Азия), участва в т.нар. Хазарска мисия и след това заедно с брат си Константин Философ заминава за Велика Морава. През 869 г. е в Рим и след смъртта на брат си се завръща във Велика Морава. Архиепископ с вероятно средище Сирмиум/Срем. След недоразумения с немското духовенство (прекарва известно време в затвор) Методий отново е в Рим (около 879–880). Прави впечатление титлата му: архиепископ Моравъı Панонскъıе (Борилов синодик. Издание и превод. Ив. Божилов, А. Тотоманова, Ив. Билярски. С., 2010, $150_{12–13}$–311). Трудно е да се каже дали еднаквото изписване

на титлата на Методий говори за някаква близост (?) между двата паметника. Подробно за Методий: **Св. Николова**. Методий. – КМЕ, II, 632–650. От библиографските справочници ще отбележа: **Г. А. Ильинский**. Опыт систематической кирилло-мефодиевской библиографии. С., 1934; **М. Г. Попруженко, Ст. Романски**. Кирилометодиевска библиография за 1934–1940 г. С., 1942; **Ив. Дуйчев, А. Кирмагова, А. Паунова**. Кирилометодиевска библиография 1940–1980. С., 1983, № 1–5131. От публикуваните след 1992 г. книги ще посоча само: **Д. Чешмеджиев**. Кирил и Методий в българската историческа памет. С., 2001.

5. Ако Методий е бил водеща фигура в християнската проповед и преди всичко в организацията и ръководството на Църквата, Константин Философ, като монах Кирил, е онзи, който има главната роля в създаването на първата славянска азбука. Починал млад (14 февруари 869), без да успее да разгърне докрай забележителния си талант. За него: **П. Динеков**. Константин-Кирил Философ. – КМЕ, II, 388–423, както и библиографията, посочена в бел. 4.

6. Великоморавското княжество възникнало през първата половина на деветото столетие. Панония (Pannonia), която обхващала част от Средна Европа, е била римска провинция (85 г.сл.Хр.), разделена по-късно на Горна и Долна (около края на 3. век). През 6. век там се настанили аварите, докато тяхното хаганство било покорено от Карл Велики (самото начало на 9. век). За кратко време на територията на Долна Панония съществувало Блатненското княжество на Коцел (унищожено около 874 г.). В края на 9. век там се настанили маджарите, които около 907–908 г. унищожили и Великоморавското княжество. Вж. **Г. Сотиров**. Велика Моравия. – КМЕ, I, 340–355 (литература: с. 355).

7. Анонимният съставител на Списъка на Българските архиепископи е сбъркал реда на папите: Николай I (858–867) и Адриан II (867–872). Методий бил ръкоположен за архиепископ от Адриан II.

8. Съдбата на Горазд е слабо позната поради оскъдност на изворите. Две основни легенди пресъздават последните години от живота му. Втората от тях свързва наследника на

Методий на великоморавския архиепископски престол с България: Горазд се установил в околностите на град Берат, където основал свой манастир. Интересното е, че той присъства в най-важната българска книга, отразяваща българската историческа памет. В Синодика на цар Борил той е споменат редом с Климент, Сава и Наум: „На Климент, неговия ученик [на Методий], епископ на Велика Морава, и на учениците му Сава, Горазд и Наум, вечна им памет“ (Борилов синодик, $150_{14–16}$–311). Вж. **А. Милтенова**. Горазд. – КМЕ, I, 513–514 (всички извори, в които Горазд е споменат, както и библиография).

9. „Духоборци“ се среща във второто житие на св. Наум (**Иванов**. БСМ², с. 313). И в двата случая с това особено понятие се обозначава германското духовенство, което е свързано с преформулирането на Символа на вярата, приет в Никея (325 г.). През 589 г. на събор в Толедо събралото се западно духовенство заменило израза qui [Светия дух] ex Patre procedit с qui ex Patre *Filioque* procedit, т.е. Светият дух произхожда от Отца и от Сина, противно на източната традиция, която твърдо следвала Никейската формула. Тази поправка била приета от Запада на събор, свикан във Франкфурт (794 г.), и наложена от Карл Велики. Тя била възприета окончателно от Западната църква едва след установяването на схизмата в 1054 г. Въпреки това през 9. век, особено по времето на патриарх Фотий, проблемът *Filioque* заемал важно място в сблъсъка между Константинопол и Рим. Фотий не пропуснал да обясни проблема с произхода на Светия дух на българския владетел Борис в писмото си от 865 г.: **Photius**. Epistulae, 1, № 1, p. $3_{29–52}$ (Символ на вярата), както и в енцикликата до източните патриарси: пак там, № 2, 41_{47}–43_{105} и особено 44_{115}–45_{144}.

10. За св. Климент вж. някои по-нови и по-важни съчинения: **Кр. Станчев, Г. Попов**. Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988; **Кр. Станчев**. Климент Охридски. – КМЕ, II, 320–335 (специална библиография: 334–335); **И. Илиев**. Свети Климент Охридски. Живот и дело. Пловдив, 2010. За Климентовата традиция в съдбата на Българската (Охридска) архиепископия: **Снегаров**. История, 1–2,

passim. За сложните проблеми около епископската епархия на Климент вж. бел. 11.

11. Първият въпрос, който трябва да получи отговор, и то задоволителен, е: в какво отношение е *Тивериупол и Велика* с Δραγβίστας ἤτοι Βελίτζας (Житието на Климент: **Iliev**. The Long Life, XX, 62: p. $100_{816-817}$ = ГИБИ, IX/2, с. 34). Ако приемем, разбира се, че в двата случая става дума за една и съща Велика, което е доста вероятно. *Тивериупол* е гръцкото име на *Струмица*. Очевидно е съществувала силна българска традиция, защото Струмица се появява и в гръцки текстове: ὁ Τιβεριουπόλεως ἤτοι Στρουμμίτζης или само Στρουμπίτζης (**Darrouzès**. Notitiae, № 13, app. 2, p. $372_{842, 853}$). Проблемът с Велика е по-сложен (**П. Коледаров**. Велика. – КМЕ, I, 339–340: преглед на различните схващания без категорична локализация). Само няколко примера: Велика най-вероятно трябва да се локализира в Западните Родопи (П. Коледаров); Велика е българското наименование на Вардар, а самата област се намира северозападно от Солун (И. Илиев); Велика е идентична със Струмица (Ив. Пенева). Бих могъл да цитирам още примери, но имайки предвид тяхното разнообразие, това едва ли би могло да помогне за решаването на проблема. Накрая, Δραγβίστα или Δρεβενίτζας (в три от ръкописите на пространното Климентово житие: **Iliev**. The Long Life, p. 100, app. criticus). Драгвиста без съмнение трябва да бъде сближена с територията, населявана от славянското племе другувити – най-общо на северозапад от Солун, по двата бряга на Вардар. Там или съвсем наблизо от 879 г. е съществувала епископия *Другувития* (**Darrouzès**. Notitiae, № 7_{299}, 9_{185}, 10_{218}, 13_{228}, 13_{824}: Δρουγουβίτσιας ἤτοι Καμπανίας?; 13_{828}: ὁ Καμπανίας ἤτοι Καστρίου (ἤτοι < ὁ Δρουγουβιτείας? > καὶ Καστρίου; вж. **Oikonomidès**. Préséance, p. 357), суфрагантна на Солун. В същата област след 971 г. е известна и стратегията Δρουγουβίτσιας (**Oikonomidès.** Les listes, p. 267_6, както и коментара на 357–358). Трудно е да се изброят всички хипотези за локализацията на Климентовата епархия: епископ на Другувита (в Солунско) и Велика (в Родопите – П. Коледаров), идентична със Струмишката епископия (Ив. Пенева), северозападно от Солун, в земите на Долен Вардар (И.

Илиев). За останалите хипотези: **П. Коледаров**. Епархия на Климент Охридски. – КМЕ, I, 655–662. Сигурната локализация на Тивериупол = Струмица и епископията Драгувития подсказва, че епархията на св. Климент трябва да се търси по двата бряга на Долен Вардар. Тази възможна (или вероятна?) локализация поставя или подсказва три питания, може би констатации, а именно: 1. Не може да не се държи сметка за факта, че Климент и като учител е бил силно свързан с Охрид (той се връщал от Велика в Охрид, „за да остане на спокойствие“) и често е пътувал. 2. Това подсказва, че епархията не трябва да се търси далече от Охрид (евентуалната епархия по долното течение на Вардар е била отдалечена от Охрид на 120–150 км). 3. И накрая един въпрос, който не получава категоричен отговор и продължава да стои: Защо Климент не е бил поставен за епископ на Охрид, където живее, където строи църкви и манастири; град, с който е обвързана неговата съдба и особено живот след смъртта? Идеята, че българската държава наскоро била завладяла земите в далечния хинтерланд на Солун, т.е. епископията Драгувития, не може да ни убеди. Още повече че в списъка много ясно се говори за епархия (Тивериупол и Велика) и третата част от българската държава – от Солун към Канина, т.е. тази територия има друг статут? Освен цитираните в текста публикации, тук ще посоча още: **П. Коледаров**. Климент Охридски – „първи епископ на български език“ на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи. – В: Константин Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. С., 1969, 141–167; **Кр. Станчев, Г. Попов**. Климент Охридски, 42–44; **Ив. Пенева**. Отново за идентифицирането на Велика, епископската катедра на Климент Охридски в 893. – Ист. пр., 1990, № 11–12, 30–37.

12. За кан/княз Борис: **В. Гюзелев**. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. С., 1969; **Божилов, Гюзелев**. История, 1, 169–195 (В. Гюзелев). Борис, разбира се, никога не е бил цар на българите. Дали анонимният съставител е допуснал грешка, или пък е проявил незнание? В Охрид (ако там е бил съставен списъкът) този проблем – титлата на Борис – е бил ясен. Тъкмо архиепископ Теофилакт

заявява без колебание: „брат му [на Владимир] Симеон, който пръв бил провъзгласен за цар на българите“ (Пространно житие на св. Климент: XIX, 60. – ByzBulg, p. $90_{794–795}$ = ГИБИ, IX/2, с. 33). Трудността обаче идва от другаде, тъй като подобно твърдение се среща и в български книжовен паметник, и то с много голямо значение за историческата памет на българите: „На първия български цар Борис...“ (Борилов синодик, с. $149_{16–17}$, 311). Това недоразумение (цар Симеон е притиснат от баща си и сина си, и двамата светци (!), като вътрешността на сандвич) е още по-трудно за обяснение. В Търново е било много добре известно кои са българските царе, така както цар Калоян ги е представил на папа Инокентий III: **Божилов, Гюзелев**. История, 1, с. 445 (Ив. Божилов).

13. Вече видяхме, че τὸ μέρος не може да бъде схванато като *terminus technicus* (вж. тук, 4.2., т. 1), т.е. с него да се обозначава военно-административна единица от провинциалната уредба на Българското канство. Единственото понятие от административната терминология, което ни е познато, е *комитат* (decem comitatus, на които била разделена страната: MGH SS, I, p. 474; II, p. 287 – ако това не е западен термин, с който Хинкмар е обозначил структура от българската административна организация). Може би известно отношение към нашия проблем имат понятията *вътрешна* и *външна* област, но само като база за сравнение при установяването на някакви граници в организацията. В българската версия на летописта на Константин Манаси, в една от така наречените добавки, анонимният автор говори за *тази земя* (**зємл҃ сїѧ** (за ориентация служи Бдин-Видин?) и сетне за *долната Охридска земя* (**долнѧ зємл҃ Оχридскѧ**) (Среднеболгарский перевод в хроники Константина Манассии в славянских литературах. С., 1988, с. 160, критически апарат, както и таблицата на с. 288; Хрониката на Константин Манаси. Предговор, превод и коментар Ив. Буюклиев; исторически бележки Ив. Божилов. С., 1992, с. 123). Тези две интересни посочвания, макар и късни, могат да служат за отправна точка в разсъжденията около *третата част* на българската държава. Така например П. Коледаров (Политическа география на средновековна България. С., 1979, с. 19) предложи следната провинциална

организация на българската държава (?): *първи дял – горна земя*, съставен от Малка Скития, Долна Мизия, част от Тракия, заедно с Карпатите и Северозападното Черноморие (?); *втори дял* – аварските земи, завладени от кановете Крум и Омуртаг; *долната земя* (третия дял?) – земите в Македония, присъединени към България от кановете Персиян и Борис. Очевидно П. Коледаров търси в тази организация историческо формиране на територията на Българското канство. За съжаление разпределението на териториите не е съвсем убедително и приемливо. Ако трябва да търсим някакво разделение на държавната територия на три части, за които имаме някакви сведения (две в Манаси и една в списъка), то това разделение би трябвало да изглежда така: 1) земите на североизток от Долни Дунав, Малка Скития и Долна Мизия, с част от Тракия, т.е. първоначалната територия на канството; 2) регистрираната в изворите „България отвъд реката Дунав“ (Βουλγαρία ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου ποταμοῦ – началните десетилетия на 9. век: **Ив. Божилов**. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век. С., 1979, 176–185); 3) голяма част от Македония и някои области на Тракия. Това обаче е само една хипотеза.

По-важното в случая е друго, а именно: принципиалното противоречие между сана и позицията на Климент Охридски и част от гражданската администрация на страната. Очевидно епископът не би могъл да наблюдава гражданските и военните дела в една много голяма част от страната – нито по статут, нито заради практическите си умения. Няма съмнение, че функциите на Климент трябва да се търсят само в рамките на църковната организация и нейното добро функциониране (затова не е необходима добавката на Ив. Печени в превода „духовно наставничество“). Трудностите обаче не са по-малко. Ние познаваме границите на тази „трета част“ (от Солун до Йерихо и Канина), но не и нейния статут и наименование, т.е. за църковна административна единица ли става дума? Питане, чийто отговор е много труден. Църковната единица е митрополия и/или епископия. Че не е епископия, е ясно. Тогава? Едва ли България би могла да бъде разделена на три митрополии? (В. Гюзелев допуска, че Климент е бил

екзарх на югозападните български краища: **Божилов, Гюзелев**. История, 1, с. 230). Отново без категоричен отговор.

14. Трите града бележат „третата част на България“ (вж. бел. 13). Те рядко се свързват с българската история. В епохата на Първото царство Солун два пъти е бил свързан с българо-византийската граница. Първия път в 904 г., когато след усилията на Симеон да овладее града граничната линия между двете страни преминава на двадесетина километра северно от Солун (**Божилов**. Цар Симеон Велики, с. 96; **Божилов, Гюзелев**. История, 1, с. 249 [Ив. Божилов]). Втория път в 995–996 г., когато Самуил, без да обсажда Солун, извършва два сериозни похода към града и господства на Халкидическия полуостров. Вж. **Iv. Božilov**. Actes d'Iviron, I, n° 10 et les Bulgares en Chalcidique (995–996). – Méditerranées, 26–27, 2001, 93–111.

Йерихо е разположен в Южна-Югозападна Албания, на юг от Валона (Авлона) и Канина (вж.). Вж. **Ducellier**. La façade maritime, 17, 27, 30, 40, 61, 74, 97, 138, 236 (град); 40, 95, 99–100 (провинция); 198–202; карта на с. 683. Канина или Тисипиат е известен още и като Илирик: ὁ Ἰλλυρικοῦ ἤτοι Κανινῶν (**Darrouzès**. Notitiae, № 13, app. 2: p. 372_{853}). Разположен е югозападно от Авлона; днес в окръг Вльора (Албания) – оттук започва пътят към Епир. Вж. **Снегаров**. История, 1, 170–175; **Ducellier**. Index, *s.v.* (p. 6: la ville de Valona et son acropole de Kanina); карти на с. 683, 686, 688.

15. За Дамян, патриарх на Велики Преслав и на цяла България, заварен от ромеите в Дръстър след завладяването на града в 971 г., вж. **Божилов, Гюзелев**. История, 1, с. 310, 311, 365; подробно тук, гл. I, 2. С необичайна лекота и свобода, характерна за съвременната българска археология, скелет, открит в базиликата, разположена край северните крепостни стени на Дръстър, се отъждествява с останките на патриарх Дамян. Вж. **St. Angelova, G. Prinzing**. Das Mutmassliche Grab des Patriarchen Damian: Zu einem Archäologische Fund in Dristra/Silistra. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, 726–730.

16. За Дриста-Дристра (Дуросторум-Доростолон): **П. Мутафчиев**. Съдбините на средновековния Дръстър. – В: **Същият**. Добруджа. Сборник от студии. IV. С., 1947, 275–360 = **П. Мутафчиев**. Избрани произведения. II. С., 1973, 19–103; **Божилов, Гюзелев**. Добруджа, 2, *passim*.

17. Роман I Лакапин (920–944), арменец по произход, съимператор на своя зет, Константин VII Багренородни. Първата „външна“ личност, присъединила се към така наречената Македонска династия, поставила началото на серия узурпатори (Никифор II Фока, Йоан I Цимиски...), оставили много впечатляващи следи във византийската история. Роман I Лакапин починал на 15 юни 948 г. като монах на о-в Проти. Вж. **St. Runciman**. The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium. Cambridge, 1929 (1963^2); **Острогорски**. Историја, 261–268; Византийските василевси. Под ред. на проф. д-р Иван Божилов. С., 1997, 245–249 (Хр. Димитров).

18. Йоан I Цимиски (969–976). Една от най-силните му изяви във външната политика била победата във войната срещу киевския княз Светослав и последвалото покоряване на източната част на Българското царство (971 г.). Вж. **Острогорски**. Историја, 279–283; Византийските василевси, 258–262 (Хр. Димитров); **Божилов, Гюзелев**. История, 1, 297–300.

19. Без съмнение кръщелното му име е Гавриил, а Герман е монашеското име (светец-покровител), както писа Ив. Снегаров. Не може да се каже дали е непосредствен приемник на Дамян. Първо светителствал във Воден и сетне в Преспа (вж.). Други сведения за него няма. Освен някои предания: живял в преспанското село Герман, построил църква там и бил погребан в нея. Вж. **Снегаров**. История, 1, 14, 26–27; **Тъпкова-Заимова**. Дюканжов списък, с. 41 (кратко повторение на писаното от Ив. Снегаров); **Събев**. Самостойна народностна църква, с. 262 (само споменат).

20. Воден – Βοδινά/Βοδηνά или Едеса (Ἐδέσσα); градът е известен още от античността. Намира се югозападно от Мъглен и югоизточно от Острово и е разположен на Via Egnatia. През 10. век е бил в пределите на България. Вж. **Kravari**. Macédoine, 68–70 (извори и литература), карта № 10. *Преспа* (Πρέσπα) е била разположена на о-в Св. Ахил

в Малкото Преспанско езеро. През 986 г. Самуил пренесъл там (от Лариса) мощите на св. Ахил, които били поставени в специално издигната църква. По същото време българският цар построил дворец и превърнал малкия град в столица на държавата и средище на Патриаршията. Преспа се споменава в изворите за последен път в 1259 г., когато била завладяна от никейците. Вж. **Kravari**. Macédoine, 371–372 и карта № 9; **Ν. Μουτσόπουλου**. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου στὴν Πρέσπα. Α–Γ. Θεσσαλονίκη, 1989; описание на областта: **В. Кънчов**. Пътуване по долината на Струма, Места и Брегалница. – В: **Същият**. Избрани съчинения. I. С., 1970, 399–406.

21. Филип се установил в Охрид във време, което ни е неизвестно: най-общ *terminus ante quem* – 1016 г. Други сведения за него няма. Това, че той не е споменат в сигилиите на Василий II, не означава, че не е действителна личност (**Тъпкова-Заимова**. Дюканжов списък, с. 41). Първо, в сигилиите не са споменати и други патриарси – Герман, Давид; Второ, целта на сигилия не е да изброява имена на йерарси, а на градове, където те са светителствали.

22. Охрид – Ἀχρίς, τὰς Ἀχρίδας, Ἀχρίδαν, Ὀχρίδα, Λυχνιδός (още: Δασσαρίτης, Δασσαρίτος, Δασαρίτης: **Scylitzes**, $358_{94–95}$). Вж. **Л. Милетич**. По въпроса за произхода на името „Охрид". – Македонски преглед, 1926, 2, 142–146; **Ст. Романски**. Имената на някои македонски градове. 2. Охрид. – Пак там, 1929, 5, с. 71. Градът е разположен на североизточния бряг на езерото (подробно описание: **В. Кънчов**. Избрани съчинения, I, 438–458). Вж. **Ив. Снегаров**. Град Охрид. Исторически очерк. – Македонски преглед, 1928, 4, 91–138; **Същият**. История, 1, 163–165; 2, 422–432 (охридските манастири); **Ducellier**. La façade maritime, 17, 18, 19, 66, 70, 76, 79, 93, 160, 161, 170, 171, 172, 174, 175, 182, 349; тема: 93–94; **Kravari**. Macédoine, 357–361 (извори и литература, кратка хронология, църкви и манастири).

23. Идеята, че Йоан I е последният български църковен глава преди покоряването на Българското царство (последно у **Тъпкова-Заимова**. Дюканжов списък, с. 42), т.е. че би могъл да бъде идентифициран с Давид, едва ли трябва да бъде

разглеждана. Или да го кажа по друг начин: Йоан без никакво съмнение е първият архиепископ след покоряването на България и е определен за такъв от Василий II: ἐκυρώσαμεν εἶναι. Националната принадлежност на Йоан също неоснователно е обект на прения. Без съмнение Йоан е българин по произход: не толкова, че не може да се идентифицира с Давид, т.е. че е бил патриарх преди 1018 г.; не толкова, че не би приел да бъде „понижен" от патриарх в архиепископ и че Василий би предпочел нов човек (и то българин!); изразът πρῶτος ἐκ Ρωμαίων не означава, че се сблъскваме с края на една епоха, българската, т.е. 1018 г., и в същото време сме свидетели на нова епоха, ромейската. Изразът означава само едно: покойният архиепископ е бил българин и неговият приемник Леон вече е ромей, т.е. първият ромей начело на Архиепископията. Вж. **Снегаров**. История, 1, с. 195; **Божилов, Гюзелев**. История, 1, 369–370; **Тъпкова-Заимова**. Дюканжов списък, 42–43.

24. Двете съседни области Горен Дебър и Долен Дебър са разположени на северозапад от Охрид. Град Дебър се намира в Долен Дебър. Вж. **В. Кънчов**. Избрани съчинения, I, 468–469; **Снегаров**. История, 1, с. 192; **Kravari**. Macédoine, Index *s.v.*, figs 3, 4, 5.

25. Селото остава нелокализирано.

26. Първият ромей, глава на Архиепископия България, бил родом от Пафлагония (Мала Азия). Кариерата му била обвързана с висшата администрация на Константинополската патриаршия и преди всичко с катедралния храм „Света София". Там той изпълнявал службата на хартофилакс, т.е. библиотекар, пазител на архив; имал задължението да разпространява (обявява) актите, издавани от патриарха и Синода. Той ръководел хартофилакиона – институция, която извършвала голяма част от техническата работа на патриаршията (своеобразен патриаршески викариат). Хартофилаксът бил четвърти по ред в първата петица от висшите църковни служби: **Pseudo-Kodinos**. Traités des offices, p. $318_{8–9}$ (лист на Матей Властар); **Darrouzès**. Recherches sur les ΟΦΙΚΙΑ, 334–353 (персоналът на хартофилакиона: 353–387). Вече като архиепископ на България Леон имал силно участие в духовния

живот на империята и бил сред най-изявените привърженици на патриарх Михаил Керуларий по време на конфликта с Рим, завършил с установяване на схизмата (1054 г.). Вж. **Scylitzes**, 400_{36}, 432_{42}, 479_{18}; **Снегаров**. История, 1, 195–197; **D. Stiernon**. Léon d'Achrida. – Dictionnaire de spiritualité. IX. Paris, 1976, 623–625.

27. За църквата „Св. София" в Охрид: **V. Djurić**. L'Eglise de Sainte Sophie à Ohrid. Belgrade, 1966; **Ћурић**. Византијске фреске, 65–68; **Лазарев**. История, с. 218, бел. 93 (литература).

28. Византийският хронист Йоан Скилица пише, че починал архиепископът на България Леон и на негово място бил избран Теодул (родом от Икония, от градчето Тетраполис); новият архиерей бил непосветен в светските знания (за разлика от много свои събратя), но познава много добре Божията премъдрост. Преди да оглави Българската църква, той бил игумен на столичния манастир „Св. Мокий" (вж. бел. 29). Тази смяна на престола в Охрид станала около 1055/56 г. Вж. **Scylitzes**, $479_{18–19}$; **Снегаров**. История, 1, с. 197.

29. Св. Мокий загинал мъченически при император Диоклециан. В Константинопол твърде рано му била посветена църква. Преобладава мнението, че църквата е била построена от Константин I (Теофан, Πάτρια): на мястото имало храм на Зевс и част от него била преобразувана в християнски храм. През 13. век църквата все още съществувала. Манастирът е бил основан преди 9. век. Според една епиграма около 1168 г. император Мануил I Комнин реконструирал трапезарията на манастира и там били изписани портретите на Василий II, Алексий I Комнин и Йоан Комнин. За локализацията на манастира (и на църквата) има само предположения, тъй като видими следи от тях няма. Вж. **Janin**. Les églises, I, 354–358.

30. За Ἀντζᾶ (или Ἀντζῶ) вж. тук, 4.2., т. 4. Транскрипцията на това име на български език е различна: *Анджо* (Ив. Снегаров), *Анзо* (Й. Иванов) или *Анчо*: **Й. Заимов**. Български именник. С., 1988, с. 10 – Анчо, ум. от Ано, XI в.; **Тъпкова-Заимова**. Дюканжов списък, с. 44. Мнението на Й. Заимов се основава на езиковата практика и на логиката. Гръцките документи не предлагат паралели, освен един:

Κωνσταντίνος Ἀντζάτος (Actes de Lavra. II. De 1204 à 1328. Edition diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou. Paris, 1977, № 109, ред 492) – парик на Великата Лавра в Ермилия в 1321 г. По-отдалечена е формата Ἀντζιστηνός, Πετρος, която вероятно произхожда от селищното име Ἀντζιστα (района на Пангей). Вж. Actes d'Iviron. III. De 1204 à 1328. Edition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, avec la collaboration d'Hélène Métrévéli. Paris, 1994, № 54, ред 4 (12. век – след 1139 г.).

31. Йоан ὁ Λαμπηνός поставя проблема с местопроизхода на този архиепископ. Според **Снегаров**. История, 1, с. 197, той е бил от Мала Азия. В. Тъпкова-Заимова се колебае: в коментара към **Cedr.**, II, $659_{1–3}$: Ἰωάννην τινὰ μοναχὸν ἐκ τῆ Λάμπης, тя твърди, че Λάμπη се намира на о-в Крит; по-късно (Дюканжов списък, с. 44) тя го поставя във Фригия. В нотициите се споменават два града с това име: ὁ Λάμπης (епархия в Мидия – Not. 3_{203}) и ὁ Λάμπων/Λαμπης на о-в Крит – Notitiae № 2_{223}, 10_{472}, 13_{188}. Посочването „монах от планината Олимп" е много общо, тъй като там е имало над 80 манастира. Вж. **Janin**. Les églises, II, 127–191.

32. *Аин* – по-точно би било да се каже: „човек, който не пие вино" (**Cedr.**, II, 743: „Никога не се докосва до вино"), отколкото „трезвият" (Й. Иванов) или „трезвен" (Ив. Снегаров).

33. Манастирът Аритций вероятно е бил разположен на северния бряг на залива на Никомидия – Ἀρίτζου, Ἀρετσοῦ. **Janin**. Les églises, II, p. 83.

34. Теофилакт е без никакво съмнение най-известният архиепископ на България. Достатъчно е да отбележа, че Паисий, 650 години по-късно, го свързва с Асеневци и с възстановяването на Българското царство и го нарежда сред търновските патриарси. Да се представя биографията му, би било излишно. Ще припомня само няколко неща. Роден е в Еврип на Евбея (за острова: **J. Koder**. Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungs Geschichte der Insel Euboia während der Zeit des Venezianerherrschaft. Wien, 1973); ученик е на Михаил Псел, известен ритор и писател, възпита-

тел на престолонаследника Константин Дука (син на Михаил VII Дука). След съчиненията му трябва да бъдат отбелязани: Слово, посветено на възпитанието на Константин Дука, Похвално слово за Алексий Комнин, Житие на св. Климент, Мъченичество на 15-те Тивериуполски мъченици, коментарии на Стария и на Новия завет, поезия и около 130 писма, писани от Охрид. Вж. **Theophylacti Achridensis** Orationae tractatus, carmina. Rec. P. Gautier. Thessalonicae, MCMLXXX; **Theophylacti Achridensis** Epistulae. Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier. Thessalonicae, MCMLXXXVI (CFHB, vol. XVI/1, 2); **D. Obolensky**. Six Byzantine Portraits. Oxford, 1988, 34–82; **M. Mullett**. Theophylact of Ohrid – Reading the Letters of a Byzantine Archbishop. Variorum, 1997; **Илиев**. Димитър Хоматиан, 34–49.

35. Ив. Снегаров (История, 1, 204–205) поставя неговото светителстване между 1108 и 1120. Но промяната в годината на смъртта на неговия предшественик Теофилакт – 1126 или малко по-късно (Снегаров настоява на идеята, че Теофилакт се е оттеглил в 1108 г., а не е починал тогава), отмества появата на Леон Мунг в Охрид с двадесетина години. Но дали е така? Писмата, които Теофилакт е писал като архиепископ, наистина прекъсват до около 1108 г. и това поставя един проблем, който не може да бъде подминат: престанал е да пише писма по неизвестни причини (ако е писал, те не са се запазили?), или вече не е бил архиепископ, оттеглил се е в качеството си на частно лице и е преустановил своята кореспонденция?

36. Понятието διδάσκαλος има твърде широка употреба в образователната организация на Византия – мирянска и църковна: διδάσκαλος οἰκουμενικός/ καθολικὸς (διδάσκαλος τῆς οἰκουμένης), διδάσκαλος τῶν παίδων... Във висшата патриаршеска школа или академия е имало по традиция трима дидаскали – на евангелието, на псалтира и на апостола; и трите длъжности са засвидетелствани в някои ръкописи, изброяващи църковните длъжности (ГИМ гр. 53, Vat. gr. 1455 – вж. **Божилов**. Византийският свят, с. 339), така и в списъка на Матей Властар – те заемат трето, четвърто и пето място в третата петица, т.е. 13, 14, 15 място в ранговата таблица (...). В случая ... най-общо

дидаскал на/сред чужденците, по-точно нехристияни. Като се има предвид произходът на Леон, както и фактът, че и негови предци са имали подобна длъжност, може да се каже, че той е проповядвал сред неверници-евреи или евреи, които току-що са прегърнали Христовата вяра. Най-добрият пример за подобна проповедническа дейност е известното съчинение, онасловено Διδασκαλία Ἰακωβου νεοβάπτιστον (Doktrina Jakobi nuper baptizati), т.е. Доктрина на новопокръстения Яков. Вж. **G. Dagron et V. Dérouche**. Juifs et chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle. – TM, 11, 1991, 70–219.

37. За него, освен писаното в списъка, информация липсва. Принадлежността му към социалната група на евнусите не е изненада, тъй като те са излъчили много църковни служители, включително патриарси: **Guillou**. La civilisation byzantine, 200–202; **Божилов**. Византийският свят, 264–265. За собствената рангова таблица на евнусите: **Oikonomidès**. Préséance, 299–301, 305–307.

38. Преводът на *остиарий* е труден – „дворник" (Й. Иванов, Ив. Снегаров), „привратник" (В. Тъпкова-Заимова). Видно е, че тази длъжност (трети в шестата пентада: **Pseudo-Kodinos**. Traités des offices, p. 319$_{33}$), най-често изпълнявана от няколко души, е свързана с вратата на съответното помещение (придържа вратите при хиротонията), държи или носи лампадата пред патриарха (**Darrouzès**. Recherches sur les ΟΦΙΚΙΑ, 547 (Notice F$_{22}$), 549 (Notice G$_{15}$), 534 (Notice I$_{24}$), 553 (Notice J$_{25}$), 557 (Notice K$_{1,16}$).

39. Четвърти син на севастократор Исаак Комнин и Ирина Аланска. Роден около 1088 г. Архиепископ на България около 1140–1142 г. (Варзос: μετὰ τὸ 1139); смъртта му се поставя между 13 май 1157 (участвал в Синода, осъдил Сотириос Пантевгенос – **Grumel-Darrouzès**. Regestes, II–III, № 1043) и 10 февруари 1164 г. (тогава вече бил покойник – **П. Миљковиќ-Пепек**. Вељуса, манастир Св. Богородица Милостива во селото Вељуса крај Струмица. Скопје, 1981, с. 288). Най-обстойният извор за живота на Адриан/ Йоан Комнин е словото, написано от Никифор Василаки, с дългия надслов: „Слово за севаст господин Адриан, син на севастократор господин Исаак Комнин и роден брат на ва-

силевса Алексий, в ангелската схима преименуван на Йоан" (вж. **Nicephorus Basilica**. Orationes et epistulae. Ed. A. Garzya. Leipzig, 1984, 26–48). Най-подробна просопографска бележка у **Βάρζος**, 1, № 28, σ. 159–169.

40. Титлата севаст – σεβαστός е някогашна императорска титла (превод на augustus). Появява се за първи път при Константин IX Мономах (1042–1055). При Никифор III Вотаниат Алексий Комнин и неговият брат Исаак били приветствани от синклита като севасти (между 1078 и 1081). По същото време се появява и формулата пансеваст севаст. И двете стават популярни след възшествието на Комнините. Вж. **N. Oikonomidès**. L'évolution, 125–152.

41. Исаак Комнин е втори син (първият е Мануил) на Йоан Комнин и Анна Даласина. Роден през 1050 г., около 1073 вече е доместик на схолите на Изтока, севаст, протопроедър и дук на Антиохия. След успешната узурпация на по-малкия му брат Алексий (1081) той е *севастократор* – титла, създадена специално за него от брат му и вече първа в ранговата таблица (титлата *кесар* била обещана на Никифор Мелисин) (Вж. **Ферјанчић**. Севастократори у Византији, 141–192; **Oikonomidès**. L'évolution, p. 127). Починал между 1102 и 1104 г. (според Варзос, но според Анна Комнина севастократор Исаак взел участие в съда над богомилския водач Василий около 1110–1111 г.). Преди смъртта си приема монашеското име Йоан. Имал осем деца – четирима сина и четири дъщери. Вж. **Βάρζος**, 1, № 12, σ. 67–79.

42. Алексий Комнин е третият син на Йоан Комнин и Анна Даласина. Роден през 1057. През 1071, още 14-годишен, започнал военна кариера. През пролетта на 1081 г. извършил успешна узурпация и на 4 април с.г., Светата събота, той получил императорската корона от ръцете на патриарх Козма. Съвременните писатели оприличават Алексий и съпругата му Ирина на Ἥλιος и Σελήνη. След 37-годишно властване той починал на 15 октомври 1118 г. От многобройната литература ще посоча само просопографската бележка на **Βάρζος**, 1, № 15, σ. 87–113 (и посочената литература).

43. За Ирина-Ксения († 1103/05) вж. в бележката за Исаак Комнин.

44. Алания е: 1) територия в Северен Кавказ, населена с ираноезични племена; 2) политическо образувание с това име. Вж. **В. А. Кузнецов**. Средневековая Алания. Москва, 1975. За титлата на владетеля: тук, по-горе, 4.2, т. 7.

45. За Мария Аланска: **B. Leib**. Nicéphore III Botaniatès (1078–1081) et Marie d'Alanie. – In : Actes du VIe Congrès d'études byzantines. I. Paris, 1950, p. 129 sq. Теофилакт Охридски ѝ е посветил едно много интересно четиристишие: Cod. Vindob. theol. 90 : **P. Lemerle**. Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris, 1977, p. 97, n. 73.

46. След абдикацията си (1078) Михаил VII Дука станал монах в Студийския манастир (Константинопол), а сетне бил митрополит на Ефес. Вж. **D. Polemis**. The Dukai. A Contribution to Byzantine Prosopography. London, 1968, № 14; p. 42–46; **Острогорски**. Историја, 326–329; Византийските василевси, № 63 (с. 302–305 – И. Илиев).

47. Никифор III Вотаниат (1078–1081). За него: **Острогорски**. Историја, 329–330; Византийските василевси, № 64 (с. 306–309 – И. Илиев).

Заключителни думи

ОТ [ИНТЕРНАЦИОНАЛНО] ЕДИНЕНИЕ КЪМ НАЦИОНАЛНО РАЗДЕЛЕНИЕ

След четири десетилетия тежки войни, Василий II най-после осъществил една мечта на византийските василевси; мечта, която дълго време, поне столетие и половина, била по-скоро красива илюзия, отколкото истинска политическа програма (Роман I Лакапин дал сигнал за нейното съществуване, а Никифор I Фока бил този, който направил несръчен опит да я постигне): той успял да унищожи България като държавна и политическа реалност. Воин по природа, човек, свикнал отдавна със суровия живот на походите и битките, с подходящ начин на мислене и съответен изказ, Василий II рязко променил посоката на своите действия (това можело да се очаква), но преди всичко променил своето поведение (това вече било изненада). Той вече не се държал като пълководец – времето за това било отминало – и реагирал на новата геополитическа обстановка като ловък политик, който сякаш дълго време се е подготвял за новата си роля. Вместо суровите, а понякога и извънредно жестоки разпореждания (да си припомним 1014 г.), подходящи за полето на военните сблъсъци, той заговорил на език, подходящ за най-изисканите зали на Големия дворец на византийските василевси; език, който трябвало да направи за всички и преди всичко за българите достъпни и разбираеми „добрите му намерения". Василий II забравил за стария римски принцип *Divide et impera* и изразил идеи, които гледали към бъдещето (без той самият да знае, разбира се) и щели да бъдат формулирани в специално пособие за управленската дейност на владетелите. „Завоевателят ... трябва да съблюдава две неща: да унищожи рода на предишния владетел и, второ, да не променя нито законите, нито данъците, така че завоюваното владение за кратко време да се слее в едно със старото". Василий II, без да пише политически трактат – може би не е имал вкус към подобна работа, – го изразил кратко и ясно: идеята му била да постави българи и ромеи „под един ярем" (остенът бил, разбира се, в неговите ръце).

Практическите му действия разшифровали този израз. Държавата на българите била унищожена (за Василий II царството не съществувало, тъй като било „закрито" още в 971 г. и той воювал срещу узурпатори). В ръцете на Василий II били съпругата на цар Иван Владислав, Мария, шестимата им синове – Прусиян-Персиян, Алусиян, Аарон, Троян (Траян), Радомир и Климент, и шестте им дъщери – Екатерина и още пет неизвестни по име, както и „дъщерите на Самуил". Те били доведени в Константинопол за триумфа на василевса, сетне били обект на смесени бракове, а мъжете били изпратени, вече като византийски служители, в далечни провинции (Мала Азия, Кавказ, Месопотамия). Масовите бракове между представители на двата народа били важен инструмент за постигане на така желаното „единение" (Яхъя Антиохийски), което трябвало да „унищожи старата вражда" между българи и ромеи. Друго важно средство за приобщаване на българската аристокрация към ромейската държава били многобройните назначения на българи във византийската провинциална администрация (по изключение в централната).

Църквата била обект на особено внимание. Василий II посегнал и на нея, разбира се, но внимателно. Тя била „леко" деформирана, т.е. от Патриаршия била преобразувана в Архиепископия. Новата институция обхващала цялата територия на Българското царство, на неговата църква, или казано по друг начин – диоцезът на новата Архиепископия съвпадал напълно с диоцеза на някогашната Патриаршия. Архиепископът бил българин, но посочен и легитимиран от василевса. Така Василий II изградил една до голяма степен българска

църква (диоцез и паство, дори и архиерей), която се намирала в пределите на Ромейската империя и под личния надзор на василевса. Какво е било бъдещето на тази дуалистична институция, рожба на изключително гъвкаво политическо мислене?

1. *Divide et impera: двете Българии една до друга.* Идеологическата и реалната рамка, наложена от Василий II, просъществувала около двадесетина години. По-точно до 1037 г. Тогава починал архиепископ Йоан и неговата кончина се оказала подходящ момент за промяна. И тази промяна настъпила. Следващият архиепископ, Леон, вече бил ромей („първи от ромеите“) и в продължение на двеста години само ромеи оглавявали Българската архиепископия (вж. по-долу). Наистина *българин архиепископ* била позиция, която носела политически дивиденти на Константинопол (да не забравяме, че става дума за първите години след завладяването на България), отколкото някаква реална полза на българското паство. Все пак това била, макар и демонстративна до голяма степен, приемлива рамка за българите в империята. В същото време не може да се отрече, че преминаването на Архиепископията под ръководството на ромеи изострило отношенията между архиереите и тяхното българско паство. Най-доброто доказателство за тази промяна било презрението на Теофилакт към българите в Охрид, а и в целия диоцез, демонстрирано безпардонно в писмата до столичните му кореспонденти.

Следващата стъпка на Константинопол по отношение на Българската църква била не по-малко важна: намален бил диоцезът на Архиепископията. Не толкова като брой на епископи, колкото като територия. Около средата на 11. столетие Дръстър бил въздигнат в митрополия, подчинена на Патриаршията в Константинопол. Сериозната промяна настъпила в края на 11. – началото на 12. век, когато съвпадението между диоцеза на Архиепископията и територията на Българското царство (Патриаршия) било сериозно изменено. Българските земи на изток от Видин-Ниш-Триадица (София)-Велбъжд били окончателно подчинени на Константинополската патриаршия. Архиепископията почти съвпаднала с темата България и формирала с нея някакво своеобразно единство. Ос-

таналите български земи имали различна съдба; без да формират едно цяло, все пак те били една друга България. Двете Българии съществували успоредно, едновременно и което било най-важно – в пределите на една държава, ромейската. Трудно е да се допусне някаква разлика в положението на българското паство – това, което било подчинено на Охрид (независимостта от столицата била по-скоро за клира, и то висшия, отколкото за обикновения вярващ), и другото, което било обвързано с Константинопол.

Но важната промяна дошла в 1186 г. Тогава било възстановено Българското царство. Програмата на Асеневци била кратка и ясна: българите нямало да се задоволят, докато „не обединели управлението на ромеи и българи в едно, както било някога“, т.е. българският цар да обедини под своя скиптър населението на севернобългарските земи, наричани от византийските автори Мизия, и обитателите на югозападните български области, които през 11.–12. век формирали византийската тема България. Или казано с други думи, целта била възстановяването на някогашното единство на българския народ в неговите етнически, политически, религиозни и културни граници. Една от първите стъпки на Асеневци – те били задължени от политическата идеология – била създаването на архиепископия със средище Търново. Съществуването на Българска църква в пределите на Българското царство било привлекателна перспектива за българските епископии, подчинени на Охрид. Още в 1186 г. видинският епископ, макар и против волята му, бил обвързан с Търново. В самото начало на следващото столетие Белград, Браничево, Ниш, Скопие, Призрен, Велбъжд вече били суфрагантни митрополити или епископи на търновския архиепископ. Как е протекъл този процес на скъсване с Охрид и преминаване към Търновския диоцез, е трудно да се проследи, тъй като липсват извори. Но няма никакво съмнение, че той е бил част от програмата на Асеневци, прогласена през пролетта на 1186 г.

Статутът и позицията на Българската архиепископия със средище в Охрид се променили още веднъж, и то много решително, в 1230 г. Тогава Българското царство, като интегрирало почти цялата държава на Теодор Дука Комнин Ан-

гел, имало на своята територия две църкви – Търновската архиепископия – патриаршия от 1235 г., която олицетворявала единството на нацията и хармонията между Държава и Църква (Imperium et Sacerdotium), и Българската архиепископия, създадена от Василий II. Би могло да се каже, че тази малко странна конфигурация по своеобразен начин възпроизвеждала положението от 1019 г. Тогава Охрид съжителствал с Константинопол в пределите на Византийската империя; сега той съжителствал с Търново в пределите на българската държава. Какво е било отношението на Иван II Асен към този църковен дуализъм? От Синодика на цар Борил знаем, че българският цар поставил в Охрид последователно двама архиепископи – Йоаникий и Сергий, по всяка вероятност българи. И толкова. Той не посегнал на Архиепископията и запазил този странен за българската действителност църковен дуализъм. Защо? Дали се е страхувал от последиците, които биха възникнали след закриването на една автокефална църква с двестагодишна история? В политически план – едва ли. След 1230 г. той е бил пълновластен господар на Балканите. Единственият му противник сред православните владетели, Йоан III Дука Ватаци, бил все още слаб и се намирал отвъд Проливите, в Мала Азия. Ако се е страхувал от реакцията на Константинополската патриаршия, той е могъл да посегне на автокефалната Българска/Охридска архиепископия след 1235 г., т.е. след като четирите източни патриаршии вече са били издали своето синодално решение за възстановяването на Българската патриаршия. Но не е сторил това. Защо? След 1230 г. Иван II Асен е бил цар и самодържец на българи и гърци. И се е държал като истински византийски василевс. Покровителствал Света гора, издавал дарствени документи за тамошните манастири, сякъл златни монети, издавал привилегии за чужди търговци (Дубровник) и се разпореждал с Църквата, създадена от Василий II, която все пак била *Българска*. Да произнася присъди, не е работа на историка. Но все пак не мога да не кажа, че това отношение към Българската архиепископия е била една от най-големите грешки на Иван II Асен (другата била, че допуснал никейците на Балканите).

2. *Divide et impera: двете Българии една срещу друга.* Тези „добросъседски“ отношения между Българското царство и Архиепископията в Охрид имали кратък живот. В 1246 г. България се лишила от Македония, която малко изненадващо попаднала в ръцете на Йоан III Дука Ватаци: след Сяр и Мелник никейците завладели Стоби, Велбъжд, Скопие, Велес, Прилеп, Овче поле, Просек. Така България загубила покровителството си над Архиепископията – то продължило около петнадесетина години – и тя се завърнала там, където се била родила: Византия. Оттук нататък институцията, която се грижела за религиозните чувства и нужди на онези българи, които останали извън пределите на България (преди всичко Македония), се намирала в политическа среда, враждебна на Българското царство. Наистина, трудно е да се говори за открити конфликти, поне на първо време, тъй като сведения липсват. Но само 25 години по-късно, в 1272 г. Константинопол направил сериозен опит, и то чрез император Михаил VIII Палеолог, Архиепископията да бъде противопоставена на България и Сърбия; нещо повече, да ги замести, да ги измести и да се превърне в единствена църква на Балканите, извън Константинопол[55].

3. *Странната институция, наречена Българска архиепископия.* Очаквам веднага въпроса: защо странна? Отго-

[55] Един от ръкописите, който съдържа Ἔκθεσις νέα – Cod. Paris. Suppl. gr. 1090, – е повреден точно там, където се е намирал адресът на Архиепископията, или пък е бил използван повреден ръкопис за модел; и тъкмо там по-късна ръка е добавила: „архиепископ на Първа Юстиниана цяла България, Сърбия и Албания... (Ἔκθεσις νέα, 40–41, № 7). Разбира се, тази амбициозна идея е била осъществена към средата на 15. век, когато Българската/Охридската архиепископия е погълнала за около столетие Ипекската/Сръбската патриаршия. Тъкмо тогава това разширение на диоцеза на Архиепископията е намерило отражение в титулатурата на архиепископите: Доротей по милост Божия архиепископ на Първа Юстиниана и всички българи и сърби и северните страни (1466); Прохор по милост Божия архиепископ на Първа Юстиниана, Сърбия, България и останалите [страни], за да стигнем до Мелетий (между 1637 и 1644/45): Архиепископ на Първа Юстиниана Охрид, Сърбия, България, Албания, Западен Понт [Италия] и останалите... Вж. **Снегаров**. История, 2, 378–380.

ворът е кратък и ясен: защото Византийският свят отдавна – поне от 10. век насетне – е вървял към изграждането на национални църкви (Ив. Снегаров предпочита понятието *държавна църква*). През 13. век на Балканите те са били три: империята на ромеите – Константинопол (с неприкрити амбиции за вселенска юрисдикция), България и Сърбия. И сред тях архиепископията, наричана *Българска*, (Охридска е неофициалното, разговорно понятие). Тази картина, и то още по-впечатляващо, е засвидетелствана документално в 1386 г. В канцеларския наръчник на Константинополската патриаршия се изброяват основните престоли в християнския свят: Рим [Константинопол], Александрия, Антиохия, Йерусалим, Търново, Печ, Охрид, Иверия. Като оставим настрана първите четири, които са рожба на раннохристиянската традиция (особената съдба на Александрия, Антиохия и Йерусалим се дължи на арабското завоевание), какво остава? Константинопол (Византия), Търново (България), Печ (Сърбия), Иверия (Грузия) и сред тях Охрид (!). Кой стои зад Охрид? И защо тази църква е странна?

3.1. Диоцезът на Архиепископията се формирал в основната си част от земите на Българското царство, покорено в 1018 г., или казано по друг начин, от епископиите на Българската патриаршия. Постепенното намаляване на диоцеза, до голяма степен за сметка на български области (територията на изток от Видин-Триадица-Велбъжд-Струмица), не е променило неговия национален облик.

3.2. Едва ли трябва да се доказва настойчиво, че така формираният диоцез е имал български облик от етническа гледна точка. Нали Архиепископията е приемник на Българската патриаршия? Ако огледаме диоцеза на Архиепископията – не само такъв, какъвто е бил в 1019 г., но и такъв, какъвто е бил очертан след края на 12. век, ще видим, че славяните и българите на Кубер (Керамисийското поле – Битоля) са се настанили в земите на Западна Македония още през 7. век. Няма съмнение, че броят на българското население, нерядко за сметка на ромейското, гръкоезичното население, се е увеличавал едновременно с удвояването на тези територии от началото на 9. век нататък. За да се изгради окончателно

етническият облик и демографският характер на тази част от Балканския полуостров, едно обстоятелство, което мотивирало през вековете понятието *Българска архиепископия*.

3.3. *Наименование на Архиепископията и титул на архиепископите*. В 1019 г. Василий II е категоричен: „... монах Йоан да бъде *архиепископ на България*“ (ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας). Само година по-късно (1020) византийският василевс продължава по същия начин: „светейшата *архиепископия на България*“, „всички епископства на *България*“. Това наименование не е случайно хрумване или временна практика, а поставя основите на една традиция. През последната четвърт на 12. век, т.е. 150 години по-късно, списъкът на архиереите е онасловен *Българските архиепископи*! Титлата на архиепископите е поставена в същата национална рамка: „архиепископ на *цяла България*“ (τῆς πάσης Βουλγαρίας). Понятието *цяла България* – с различна функция: диоцез, архиепископ, паство – остава основен елемент независимо от настъпилите промени: намаляване на диоцеза, добавката Първа Юстиниана, или извеждането на Охрид – твърде рядко впрочем – в самата титулатура. Накрая, принуден съм да спомена, че само един съвременен учен, доколкото ми е известно, поставя под съмнение понятието *България*: „bulgarische Bischof Adrian“, „Archbishop of ‘Bulgaria’“ (Г. Принцинг). Както е обичайно да се казва, изключението потвърждава правилото.

3.4. В клира на Архиепископията има две ясно разграничени нива не само от йерархическа, но и от етническа гледна точка: едното ромейско, гръцко, другото българско. Да започнем с архиепископите. В 1019, както отбелязах много кратко, Василий II определил за архиепископ Йоан. Той е първият и последен българин архиерей до включването на Архиепископията в пределите на Българското царство между 1230 и 1246 г. За периода от 1019 до 1334 г. (установяването на сръбско господство в Македония) са известни 22 архиепископи (**Снегаров**. История, 1, 195–213). От тях само трима са българи: Йоан, Йоаникий и Сергий. Останалите 19 са ромеи. За шейсет години, или от 1334 до 1393, са познати само трима архиепископи (пак там, 340–342): Николай е ромей (или може би сърбин?), Григорий е ромей, а третият

е неизвестен по име. Архиепископите между 1393 (1408) и 1767 г. са 59 (**Снегаров**. История, 2, 182–210). От тях 53 без никакво съмнение са гърци; от останалите шест трима най-общо са славяни (сърби или българи), а останалите трима по-скоро са гърци, отколкото славяни. Или ако направим пълна равносметка, от общо 84 архиепископи (22 + 3 + 59) само трима са българи, трима славяни (?) и 78 гърци! За епископите сведенията са по-оскъдни, но че са преобладавали ромеите/гърците, няма съмнение. Още по-малко сведения има за нисшия клир, но без особено колебание може да се каже, че българите са били огромното мнозинство: свещеници и особено монаси. Основните средища на елинизма безспорно са били Архиепископията в Охрид и епископските центрове с катедралните им църкви. Българското присъствие е било господстващо в малките енорийски църкви и особено в манастирите. Високата литература се е създавала на гръцки език и е била дело на архиепископите, сред които, особено в периода до турското завоевание, е имало известни писатели, някои от тях със значение в целия Византийски свят: Теофилакт Охридски, Димитър Хоматиан, Константин Кавасила, Яков... Що се отнася до „низката“, или народната книжнина, т.е. преписването на книги – библейски книги, богослужебни сборници и т.н., – е било заслуга на българските свещеници и монаси. Достатъчно е да посоча Болонския псалтир, написан от Йоасаф Тихота и Белослав по времето на „цар [Иван II] Асен“.

Особено значение за изграждане облика на Архиепископията, за поддържането на нейната традиция и устойчивост е имал култът към св. Климент. Твърде много е писано по този въпрос, за да се впускам в разточителни описания. Искам да припомня само един елемент от този впечатляващ идеологически феномен, в който отново се съзират две национални нива. Необходимите книжовни творби, изисквани от почитанието на култа, са дело на архиепископите ромеи и, разбира се, са писани на гръцки език. Да започнем с Пространното житие, или Legenda Bulgarica; негов автор, както вече е утвърдено, е Теофилакт Охридски (девет ръкописа, от които само три съдържат цялото житие); Краткото житие на светеца,

познато днес в пет ръкописа, е дело на Димитър Хоматиан, който през първите десетилетия на 13. век не е могъл да остане извън пределите на литературния пиетет към живота и духовните подвизи на св. Климент. Теофилакт и Димитър Хоматиан заедно с Константин Кавасила са автори и на служби за светеца. От всички творби само Краткото житие е било преведено на български език (дали това е станало през краткото време, когато Архиепископията се е намирала в пределите на Българското царство?). А това вече говори, че цялата агиографска книжнина, посветена на св. Климент, е била отправена към гръцки говорещия елит на клира, отколкото към българското паство на Архиепископията. Българите са почитали светеца на 27 юли (успението му) и на 25 ноември пред иконите и другите изображения, които са били свързани с живота и пастирската дейност на св. Климент.

С този безспорно интернационален облик (един малък Византийски свят!), изграден от ромеи и българи по-скоро по политически съображения, Българската архиепископия е заемала важно място сред големите престоли на християнския свят. На 16 януари 1767 г. архиепископ Арсений със специален текст се отказал от Охридски престол. Наскоро след това вселенският патриарх Самуил Ханджери издействал от султан Мустафа III (1757–1774) ираде, с което Архиепископията била закрита, а епархиите ѝ били присъединени към Вселенската патриаршия. Това, което Константинополската църква не могла да стори до 1453 г. (ако е имала такива намерения!), го е сторила по-късно, в османската действителност.

Трудно е да се пиша за ролята на Българската (или Охридска) архиепископия в живота на немалка част от българите през Средновековието, а и по-късно; трудно е след Ив. Снегаров. И все пак няколко думи, освободени от емоции, са необходими. През 1019 г. Василий II създал една институция (гениален ход!), която след първите двадесетина години от съществуването си разделила българите на две – едните свързани с Константинопол (бедата не е била голяма, тъй като те политически са били подчинени на ромейската администрация), а другите се радвали на своеобразна църковна независимост от столицата (дали тази „автокефалност“ им

е била от полза, трудно може да се каже; но не бива да се забравя, че административно диоцезът на Архиепископията съвпадал или почти съвпадал с тема България). Българската историография е свикнала да оценява Василий II – персонално и политиката му – според събитията в 1014 г., т.е. ослепяването на пленените Самуилови воини. Наистина тежка рана, преди всичко психологическа. Но все пак рана, която не е смъртоносна, след време заздравява! Раната оставя белег, но отшумява. Разделението на българите в духовен план (то не носело предимство за никого) било по-силен удар, тъй като било премерено към дълговечното бъдеще. Дали Василий II е преследвал тази цел, или неговите приемници са променили посоката на удара, не може да се каже. Но няма съмнение, че прочутият василевс е поставил основния камък на една постройка с тежки последици.

Закриването на Архиепископията в 1767 г. почти единодушно се преценява като тежък удар (срещу кого: срещу паството или срещу клира?). Най-категоричен винаги е бил Ив. Снегаров: „Вековете, през които тази църква е съществувала, били считани от народа за време на духовна свобода [sic!], а периодът след нейното унищожаване – за духовно робство“ (История, 2, с. 155). Моето мнение е друго. Закриването на Архиепископията е заличило, поне отчасти, стореното от Василий II и неговите следовници. То изравнило всички българи (наистина от „цяла България“) и ги поставило в еднакво положение пред Бога и неговите служители на земята. Историята не обича условното наклонение, още по-малко бъдеще време. Но ще си позволя да задам само един въпрос: какво би станало в средата на 19. век, когато българите започнали борбата за национална и независима църква, ако все още съществуваше някогашната Българска архиепископия, замислена и създадена от Василий II? Срещу коя църква (в Охрид или в Цариград) биха се изправили тамошните българи и за каква църква биха воювали те? Какво щеше да бъде поведението на Димитър и Костадин Миладинови, на Йордан Хаджиконстантинов-Джинот и Георги Икономов, на Григор Пърличев? Благодарение на това, че Архиепископията е била закрита, в средата на 19. век българите от цялата българска

етническа, религиозна и културна територия повели борба за една национална църква. И я спечелили.

* * *

През 1924 г. Иван Снегаров публикува том I от „История на Охридската архиепископия“. В неочаквано краткия Предговор той търси отговор на въпроса: „откъде поробена Македония“ черпи сили, за да поддържа „своята несломима воля за свобода“. И го намира в историята: „*от своето дълговековно минало, през което Македония била самостойна културноисторическа величина*“ (курсивът е на Ив. Снегаров). Тази малко изненадваща идея (Македония идентична с Охридската/Българската архиепископия!) е подхваната отново и развита малко по-обстойно в Предговора към том II (с. VI–VII): „Историята на Охридската църква е история на осемвековна духовна независимост, бих казал на *духовна суверенност* на Македония“. И по-нататък: „Автономистичният дух на Македония не е нов, а е рожба на нейния исторически живот. Той бил развиван от автокефалната Охридска църква. Историята на последната ни уверява: 1) че Македония има право и е способна и за политическа самостойност, тъй както е могла да съществува 8 века като независима духовна организация; 2) че както в старо време е била основа за духовно обединение на балканските народи, тъй и сега тя може да се превърне от ябълка на междубалканските раздори в звено на общобалканско братство“.

От тези уводни слова (общо около три страници) бликат емоции. И днес ни трогват думите на Ив. Снегаров: „Аз, син на гр. Охрид, почувствах дълг да напиша нейната [на Архиепископията – И. Б.] история, движен от убеждението, че историята е учителка на живота...“ И този мотив не може да се отхвърли. Защото, ако за неговия предходник Х. Гелцер историята на Охридската архиепископия (и Патриаршия) е научно предпочитание, за Ив. Снегаров е зов на кръвта, влечение към дълбоките корени на предците, негова човешка съдба. Но смущава едно пълно сливане между минало и съвремие, между история и времето, в което живеем; смущава една екс-

плицитно изложена идея историята безапелационно да мотивира и да движи политиката. И то история, която страда от едно изместване, от една деформация, както фактологическа, така и идеологическа.

Първото изместване на проблема е *пространствено*. Ив. Снегаров отъждествява Архиепископията (да припомня, че тя е *България*!) с Македония. Проблемът има две страни: от едната страна диоцезът на Архиепископията далече надхвърля пределите на географската област Македония, т.е. включва области (не само през 1019–1025 г., но и по-късно), които нямат нищо общо с Македония и в четирите географски посоки; второ, Архиепископията не включва цяла Македония – без Източна Македония, с някои малки временни изключения.

Не по-малко неоснователно е изместването във *времето*. Ив. Снегаров неусетно прехвърля проблема, наречен „Македония" – проблем на Модерното време, където му е мястото, в Средновековието, където не му е мястото. Тъй като този проблем никога не е съществувал в миналото във формата и съдържанието, които му се придават днес. Пренася се във време, когато средновековните автори не са се колебаели как да дефинират Македония и къде да я локализират (идентична с антична Македония или „пренесена" в Тракия). Понятието *Македония* е присъствало в речника на административната йерархия – гражданска и военна, като територия, чийто естествен център е бил Солун (за кратко време Адрианопол-Одрин), но много рядко е било част от географската лексика. Да се експонира една съвременна илюзия, чиято политическа рамка се отъждествява с някогашна църковна автокефалност, на фона на далечното минало, е най-малко недоразумение. Някога Марк Блок (1937) писа: „Ако историята като инструмент за познание губи често доверие, това е, защото от нея е искано нещо, което по своята дефиниция тя не би могла, не би трябвало да даде". Тъкмо такъв е и нашият случай: от историята се иска да обоснове „държавна автономия" на Македония чрез автокефалността на Българската архиепископия (и то не само защото се подменя църковна автокефалност с държавна автономия, и България с Македония), т.е. с една

невярна историческа идея се аргументира една погрешна политическа идея.

И все пак, как в речника на Ив. Снегаров се е появила тази идея за „*автономистичен дух*", и то на Македония, и не на Охридската архиепископия? Няма никакво съмнение, че върху политическите схващания на учения са влияели неговата естествена привързаност, неговото естествено влечение към родния край, любовта му към Охрид и човешкият му стремеж да го види свободен. Няма никакво съмнение, че идеята за „автономията", която Ив. Снегаров развива и отстоява, се дължи на близките му връзки с ВМОРО: той е ръководител на нейна организационна структура в Цариградската духовна семинария. Тази идея, която не би могла да не повлияе на човек като Ив. Снегаров, бързо се преобразила в програма за освобождението на Македония, дори ако трябвало да се плати много скъпа цена: трайно откъсване от Отечеството. Не може да се подмине още един фактор, а именно: съдбата на Македония тъкмо тогава, когато Снегаров пише своя двутомник между двете световни войни, т.е. когато Македония най-сетне отхвърлила турската власт, попаднала (по-голямата част от Западна Македония) под властта на Кралство Югославия.

За съжаление инструментът, с който трябва да се осъществят или най-малко да се обосноват тези идеи, в случая е историческата наука. Може би това е оправдание, но би трябвало да кажа, че по-голямата част от човечеството и преди всичко политиците правят тази грешка; дори когато не изопачават историята. Неправилното смесване на научните идеи и факти, по-точно на историческото познание, с политическата теория и практика е груба намеса в естествения ход на човешкото общество. В нашия случай не само че на Българската/Охридската архиепископия се приписва роля, която никога не е играла (нейната автокефалност не е била сама за себе си, а само по отношение на Константинопол!), но в никакъв случай тя не би могла да бъде образец, по който да се решават псевдодържавни проблеми в Модерната епоха.

Ив. Снегаров бе голям учен, един от блестящата плеяда български учени, които създадоха модерната българска ис-

тическа наука. „История на Охридската архиепископия“ е най-свидната му научна рожба, най-забележителното му произведение. Нека оставим тази книга там, където е нейното заслужено място: сред най-добрите творби на българската историопис. И да не я намесваме в политиката (нека простим на нейния автор за емоционалното му увлечение), там, където тя би могла да бъде оценена. Защото тя в своята цялост си остава великолепен разказ за сложната и тежка съдба на българщината през Средновековието и Новото време. Защото тя е разказ за истината – мъчителна, но истина. Защото, както Паскал бе писал: „Историята на Църквата трябва всъщност да се нарича история на истината“ (Мисли, 858).

ПРИЛОЖЕНИЕ I

ПЕЧАТИ НА АРХИЕПИСКОПИТЕ НА БЪЛГАРИЯ

1. *Богородице, помагай на твоя раб Йоан, монах и архиепископ на цяла България*

Три екземпляра: DO 58.106, 5308, Fogg 1035, DO 55.1. 4701. На лицевата страна Богородица седнала на трон, а на гърдите ѝ медальон с образа на Христос. Традиционното съкращение Μη Θῦ, т.е. Майка Божия. На обратната страна надпис в шест реда. Още един екземпляр се съхранява в частна колекция (А. Пейков – Велико Търново): **Iv. Jordanov**. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 1. Byzantine Seals with Geographical Names. Sofia, 2003, № 19.5.

Laurent. Corpus, V/2, № 1494 (публикува Fogg 1035, като е разчетен погрешно и приписан на Леон; корекция: **Laurent**. Corpus, V/3, № 2016); **Nesbitt-Oikonomides**. Catalogue, 1, № 29.6. Последните издатели приписват печата на Йоан Ламбин: тук, III, 4, бел. 31.

2. *Йоан, по-рано закрилник на монасите (игумен), протопроедър и пастир на Българите*

Два екземпляра: Виена (2): IFEB, 597 (2). На двете страни на печата, по пет реда на всяка страна, е изписана метрична легенда.

Laurent. Corpus, V/2, № 1492. Издателят отъждествява Йоан от печата с архиепископ Йоан Аин. За него вж. тук, III, 4, бел. 32.

3. *Господи, помагай на Теофилакт, архиепископ на България*

Три екземпляра: Виена, Ермитажа и Дъмбартън Оукс: DO 55.1. 4714. Легендата е разположена от двете страни на печата, по четири реда от всяка страна.

Laurent. Corpus, V/2, № 1493; **Nesbitt-Oikonomides**. Catalogue, 1, № 29.9; **В. Шандровская**. Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки. Сфрагистика, № 865 (Москва, 1977). За Теофилакт тук, III, 4, бел. 34.

4. *Закриляй [Богородице] архиепископа на България, смирений Михаил*

Два екземпляра: Бившата колекция Шлюмберже (Ермитаж?) и DO 55.1. 5038. На лицевата страна е изобразена сцената Благовещение – архангел Гавриил (вляво) в едната ръка скиптър, а с другата приветства Богородица, която е изобразена в дясната половина; следи от Χαιρετισμός. На обратната страна метричен надпис в пет реда.

Laurent. Corpus, V/2, № 1495; **Nesbitt-Oikonomides**. Catalogue, 1, № 29.8. За архиепископ Михаил: тук, III, 4, бел. 37 (В. Лоран приема „Максим" за „nom de famille" (sic); в случая едното име е кръщелно, а другото монашеско).

5. *Закриляй, майко непорочна, пастира на България Йоан, верен монах*

Два екземпляра: Fogg 2400 (у В. Лоран: Fogg 476) и **Zacos**, II, № 514. На лицевата страна е изобразено Благовещение с надпис: Ὁ Χαιρετισμός, а на обратната шестредов метричен надпис.

Laurent. Corpus, V/2, № 1497; **Zacos**, II, № 514; **Nesbitt-Oikonomides**. Catalogue, 1, № 29.7. В. Лоран идентифицира Йоан от печата с архиепископ Йоан Каматир (за него: **Choniates**. Historia, p. 274_{27-29}; **Снегаров**. История, 1, 206–207). Тази идентификация се приема и от Г. Закос (?). Дж. Незбит-Н. Икономидис предложиха печатът да бъде приписан на Адриан/ Йоан Комнин – вж. тук, III, 4, бел. 39.

6а. *[Печат] на пастира на България Константин*

Един екземпляр: Виена. На лицевата страна е представена сцената Благовещение с надпис: Ὁ Χαιρετισμός. На обратната страна има петредов метричен надпис.

Laurent. Corpus, V/2, № 1496. RP В. Лоран идентифицира собственика на печата с Константин Букинатор. За него: **G. Gianelli**. Il cognome e la carriera ecclesiastica di un arcivescovo di Bulgaria (Costantino I?). – ΕΕΒΣ, 23, 1953, 224–232; **L. Stiernon** in REB, 21, 1963, 179–185 ; **Georges et Démétrius Tornikès**. Lettres et discours. Introduction, texte, analyses, traduction et notes par J. Darrouzès. Paris, 1970, № 29, p. 178–179.

6б. *Константин по Божия милост архиепископ на цяла България и/или Първа Юстиниана*

Един екземпляр: Г. Закос (вж.). На лицевата страна – Благовещение и надпис към сцената Ὁ Χαιρετισμός (вертикален). На обратната страна надпис в седем реда. Втори екземпляр се намира в частна колекция (И. Йотов – Ямбол): **Iv. Jordanov**. Corpus, I, № 19.6.

Zacos, II, № 410, препраща към **Laurent**. Corpus, V/2, № 1496 (вж. по-горе 6а), което означава, че приема предложената от френския учен идентификация.

Addendum

1. *Григорий по Божия милост архиепископ на Първа Юстиниана и цяла България*

Един екземпляр: Археологически музей-Пловдив, № 583. На лицевата страна – Благовещение с надпис: Ὁ Χαιρετισμός, а на обратната – надпис в седем реда.

Laurent. Corpus, V/2, № 1498; **Iv. Jordanov**. Corpus, I, № 19.7. В. Лоран предложи идентификация с Григорий, споменат в ктиторския надпис върху външната стена на притвора на охридската църква „Св. София", който датира от 1317 г. (**Иванов**. БСМ², 34–35). Тази идентификация се приема и от Ив. Йорданов.

ПРИЛОЖЕНИЕ II

АЛЕКСИЙ ДУКА КОМНИН ВРИЕНИЙ: ДУК НА ОХРИД ИЛИ УПРАВИТЕЛ НА ТЕМА БЪЛГАРИЯ?

Един незададен въпрос, поне по мое сведение, оставя в сянка важен проблем от историята на Българската архиепископия. И той е: Защо престолният град на архиепископа и резиденцията на управителя на тема България се разминават, т.е. защо двамата – религиозен водач и върховен граждански чиновник – не са пребивавали на едно и също място? Наистина в самото начало територията на темата е била само част от диоцеза на Църквата, но малко по-късно настъпило ако не изравняване, то поне сближаване между двете. Разбира се, събирането на двамата в един български град не е било задължително нито от практическа гледна точка, нито от идеологическа позиция. И все пак! Защо Василий II е постъпил така? В Охрид се е намирал престолът на българския духовен глава, т.е. патриарха (за ромеите – архиепископ). Но василевсът не е обърнал внимание на Самуиловата столица – в неговите сигилии се говори за ролята на Дръстър и дори на Видин, но Охрид не се споменава; освен като епархия, почти равнопоставена на останалите. Въпреки това, новият архиепископ се е установил там. Вероятно заради приемствеността, за която не се говори дори и имплицитно. Разбираемо. Но защо Скопие е бил предпочетен пред Охрид за резиденция на гражданския и военен управител на темата, е трудно да се отгатне. Може би защото е бил избран преди края на войната?

Преди петнадесетина години не включих *Алексий, дук на Охрид*, сред управителите на тема България, общо 21 – първият е Давид Арианит (1018 – ок. 1026), а последният известен е Йоан Таронит (ок. 1101–1105)[56]. Защо? Първо, наименованието на длъжността, изпълнявана от Алексий, е съвсем различно от останалите 21 (катепан, дук, стратег на България – дук на Скопие). Всички те без съмнение са имали за своя резиденция Скопие: τῶν Σκοπῶν, τῆς μητροπόλεως Βουλγαρίας[57], т.е. Скопие, главният град на [тема] България. Трето, през същото това време Охрид е бил един от многото градове в пределите на темата.

Проблемът заслужава да се преосмисли. Първо, изминали са 50 години от последния известен управител на България, който е пребивавал в Скопие (Йоан Таронит – 1105 г.), и може би са настъпили промени в административната организация на византийските провинции[58]. Второ, не можем да отхвърлим възможността за случайно или временно преместване на резиденцията от Скопие в Охрид (събирането на двете управления – на Църквата и на темата – не е аргумент, тъй като това би могло да бъде сторено още в 1018–1019 г.).

Да се върнем към споменатия в заглавието Алексий Дука Комнин. Кой е той и каква е неговата позиция във византийската администрация в Македония към средата на 12. век? През 1155–1156 г. или може би в самото начало на 1156 г. Георги Торник, митрополит на Ефес, написал писмо, адресирано „До севаста господин Алексий, потомък (внук) на кесаря Вриений, дук на Дирахиум и на Охрид (τῆς ᾽Αχρίδος)“[59]. Да започнем с положението на адресата, тъй като са споменати две административни средища. Документите (архивни документи, печати...) са били изготвяни според правило, което е поставяло изпълняваната в момента длъжност или ако са били две, по-важната, на края. Тук имаме работа с произведение на епистоларната литература и авторът е имал свобода да се изразява според собствените си предпочитания. Може би изразът ὄντα δούκα τοῦ Δυρραχίου... вече подсказва решението, но все пак трябва

[56] **Божилов, Гюзелев**. История, 343–350.

[57] **Scylitzes**, p. 358_{14}.

[58] **Kravari**. Macédoine, p. 39 (позоваването на H. Банеску не е съвсем убедително).

[59] **Georges et Démétrius Tornikès**. Lettres et discours. Introduction, texte, analyses, traduction et notes par J. Darrouzès. Paris, 1970, № 24, p. 163–166.

ва да огледаме текста. Още в самото начало Георги Торник поздравява охридчани (τοὺς Ἀχριδιώτας), че са се радвали на слънцето (на неговия адресат – 163_{1}–164_{5}). Малко по-нататък той заявява, че завижда на охридчани сега и на епидамнийците (τὰ νῦν δὲ καὶ Ἐπιδαμνίους – с. 164_{11}), т.е. на жителите на Епидамн-Дирахиум. Следователно Алексий е бил дук на Охрид (*ante* 1156) и сетне на Дирахиум.

Дали двата града са били равнопоставени в провинциалната администрация на империята? Стратег на темата Дирахиум се споменава за първи път в Тактикона на Успенски, т.е. в 842/43 г.[60], и титлата е засвидетелствана в десетки извори – документи, печати, тактикони, наративни текстове – до времето, което ни интересува. С Охрид е по-трудно. Твърди се, че през 1072 г. градът е бил „резиденция на византийски стратег“[61]. Съобщението е такова, че трудно би могло да се твърди за съществуването на голяма тема с център Охрид; в случая става дума за извънредно положение (т.нар. въстание на Георги Войтех) и вероятно за организация, която има временен характер. Неясно е твърдението, че при Алексий I Комнин Охрид е бил средище на византийски стратег[62]. Теофилакт пише за „управител на нашата тема“[63], т.е. Охрид, към края на 11. или по-вероятно през първата половина на 12. век. При това положение е малко трудно да се установи развитието на Охрид като център на византийска тема. Може само да се каже, че към средата на 12. век градът е имал подобен статут, до известна степен сближен с положението на Дирахиум (без да има неговата „административна“ история), т.е. той е бил средище на тема. Коя? България (?), т.е. старата тема България се е съхранила, но управителят на темата – в нашия случай *дук* – е напуснал Скопие и се е установил в Охрид? Никакви сведения за подобно развитие. Тогава остава другата възможност, а именно: от тема България е била отделена една част,

[60] **Oikonomidès**. Préséance, p. 49_{17}; 352 (коментар).

[61] **Kravari**. Macédoine, p. 39, 357 – на цитираното място от Продължителя на Скилица се говори за стратези на Охрид, Девол, Кастория и вероятно се визира военното положение през 1072 г., а не постоянна провинциална администрация.

[62] Пак там.

[63] ГИБИ, IX/2, № 67, с. 156–157.

която добила самостоятелност и статут на тема с център Охрид. Може би изразът на Теофилакт – за съжаление става дума за епистоларен израз, а не за административен – „наша тема“, подкрепя подобна идея?

Кой е дукът на Охрид Алексий? Според надслова на писмото той е внук на кесаря Вриений, т.е. на кесаря Никифор Вриений, съпруг на Анна Комнина (интересното е, че той е представен чрез дядо си, а не чрез баба си!). Друго писмо на Георги Торник внушава, че негова майка е Ирина, „дъщеря на порфирогенетната кесарица госпожа Анна“ (Анна Комнина, дъщеря на Алексий I Комнин)[64]. Бащата на Алексий е неизвестен, майка му е родена през 1105 г., омъжила се през 1119, а през 1122 вече е била вдовица[65]. Самият Алексий е роден ок. 1120–1121 г.[66] Може би е идентичен с Алексий Дука (фамилията Дука идва по линия на майката – Д. Полемис[67]), споменат от Константин Манаси в един кратък текст и в надписа върху реликвария (ставротеката) от абатството Grandmont (Haute Garonne)[68]. Трудно доказуемо е, че той е Алексий Комнин, получател на писмо от Михаил Италик[69]. Тъй като е имал около една дузина омоними. Според съществуващите сведения Алексий Дука Комнин Вриений е завършил (?) кариерата си като дук на Кипър.

В заключение, трудно е да се каже дали *дукът на Охрид* е бил дук на България или на малка тема (Охрид и околностите?), откъсната от България. В същото време фактът, че след 1105 г. вече не се говори за тема България, може да означава две неща: че не са запазени сведения (?) или пък че темата е била разделена на няколко части.

[64] **Georges et Démétrius Tornikès**, № 22, p. 156–158.

[65] **Βάρζος**, A', № 67, σ. 326–330.

[66] Пак там, B', № 119, с. 101–108.

[67] **D. Polemis**. The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography. London, 1968 (University of London Historical Studies – XXII), № 79, 80, p. 114.

[68] Пак там, № 80, с. 114, бел. 1; BZ, 11, 1902, 581; **A. Frolov**. La relique de la Vraie Croix: recherches sur le développement d'un culte. Paris, 1961, № 319.

[69] **Michel Italikos**. Lettres et discours. Edités par P. Gautier. Paris, 1972, № 35, p. 215–218 (p. 213–215: обширна анотация); за възможната идентификация: с. 215, бел. 1).

БИБЛИОГРАФИЯ

Бенешевич. Описание, I:	Описание греческих рукописей монастыря Екатерины на Синае. Том I. Под редакцией и с дополнениями В. Н. Бенешевича. Санкт Петербург, 1911
Божилов. Цар Симеон Велики:	**Ив. Божилов**. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на средновековна България. С., 1983
Божилов. Българите:	**Ив. Божилов**. Българите във Византийската империя. С., 1995
Божилов. Седем етюда:	**Ив. Божилов**. Седем етюда по средновековна история. С., 1995
Божилов. Византийският свят:	**Ив. Божилов.** Византийският свят. С., 2008
Божилов. България и Дубровник:	**Ив. Божилов.** България и Дубровник: Договорът от 1253 г. С., 2010
Божилов-Гюзелев. История:	**Ив. Божилов, В. Гюзелев**. История на средновековна България VII–XIV век (История на България в три тома – т. 1). С., 1999 (2006²)
Божилов-Гюзелев. История на Добруджа, 2:	**Ив. Божилов, В. Гюзелев**. История на Добруджа. Т. 2. Средновековие. Велико Търново, 2004
Бърлиева. Московският препис:	**С. Бърлиева**. Московският препис на Дюканжовия списък. – Старобългаристика, 2000, 3, 50–65

Гюзелев. Покръстване:	**В. Гюзелев**. Покръстване и християнизация на българите. С., 2006
Гюзелев. Папството:	**В. Гюзелев**. Папството и българите през Средновековието. Пловдив, 2009
ГИБИ, IV, V, VI, IX/2:	Гръцки извори за българската история. С., 1961, 1964, 1965, 1994
Дринов. Исторически преглед:	**М. Дринов**. Исторически преглед на Българската църква от самото ѝ начало до днес. – В: **Същият**. Избрани съчинения. Т. II. С., 1971, 11–165
Златарски. История, I/1, 2; II:	**В. Н. Златарски**. История на българската държава през средните векове. С., 1918, 1927, 1934 (1994²)
Иванов. БСМ²:	**Й. Иванов**. Български старини из Македония. С., 1931 (второ фототипно издание: С., 1970)
Йорданов. Корпус:	**Ив. Йорданов**. Корпус на печатите на средновековна България. С., 2001
КМЕ, 1–4:	Кирило-Методиевска енциклопедия. 1–4. С., 1985, 1995, 2003
ПЖ Климент:	**I. Iliev**. The Long Life of Saint Clement of Ochrid. A Critical Edition. – Byzantino-bulgarica, IX, 1993, 81–106; ГИБИ, IX/2, 11–41
Конст. Багрянородный. Об управлении:	**Константин Багрянородный**. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий. Москва, 1989
ЛИБИ, II, III:	Латински извори за българската история. С., 1960, 1965
Острогорски. Историја:	**Г. Острогорски**. Историја Византије. Београд, 1969 (Сабрана дела Г. Острогорског – VI)
Снегаров. История, 1–2:	**Ив. Снегаров**. История на Охридската архиепископия. Т. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците; Т. 2. От падането ѝ под турците до нейното унищожаване (1394–1767). С., 1924, 1932 (1995²)

Събев. Самостойна народностна църква:	**Т. Събев**. Самостойна народностна църква в средновековна България. С., 1987
Тъпкова-Заимова. Дюканжов списък:	**В. Тъпкова-Заимова**. Дюканжов списък. – Старобългаристика, 2000, 3, 21–49
Βάρζος, 1–2	**Κ. Βάρζος**. Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν. Α'–Β'. Θεσσαλονίκη, 1984
Bréhier. Vie et mort:	**L. Bréhier**. Le Monde byzantin. 1. Vie et mort de Byzance. Paris, 1946 (1969²)
Choniates. Historia:	**Nicetae Choniatae** Historia. Rec. I. A. van Dieten. I. Praefationem et textum continens. Berolini et Novi Eboraci, MCMLXXV (CFHB XI/1)
Darrouzès. Recherches sur les offikia:	**J. Darrouzès**. Recherches sur les offikia de l'Eglise byzantine. Paris, 1970
DAI:	**Constantine Porphyrogenitus**. De administrando imperii. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. New revised edition. Dumbarton Oakes – Washington, DC, 1967 (CFHB I – 1985²)
Dim. Chomat. Ponemata diaphora:	**Dimitri Chomateni** Ponemata diaphora. Rec. G. Prinzing. Berolini et Novi Eboraci, MMII (CFHB XXXVIII)
Ducellier. La façade maritime:	**A. Ducellier**. La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle. Thessalonique, 1981
Dujčev. Medioevo, I–IV/1, 2:	**Iv. Dujčev.** Medioevo bizantino-slavo, I, II, III, IV/1, 2. Roma, 1965, 1968, 1970; Sofia, 1996
Dujčev. On the Treaty:	**Iv. Dujčev.** On the Treaty of 927 with the Bulgarians. DOP, 32, 1978, 219–295 = **Dujčev**. Medioevo, IV/2, № XLII

Dujčev. Testimonianze archeologiche:	**Iv. Dujčev.** Testimonianze archeologiche et epigrafiche sul christianismo primitivo in Bulgaria (I–VII sec.). – Rendiconti della Pontifica Accademia Romana di Archeologia (Città del Vaticano), LIII–LIV, 1980/81, 1981/82, 181–205 = **Dujčev**. Medioevo, IV/2, № XXXIII
Ekthésis néa:	**J. Darrouzès**. Ekthésis néa. Manuel des pitakia du XIVe siècle. – REB, XXVII, 1969, 5–127
Evangelou:	**I. Evangelou**. The Notitia Archiepiscoporum of Bulgaria (According to Codices Paris. Gr. 880, Mosq. Syn. Gr. 286 and Tyrnavo 18). – Scripta, 5, 2007, 63–72
Janin. Les églises, I–II:	**R. Janin**. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique. III. Les eglises et les monastères. Paris, 1969 ; Les églises et les monastères des grands centres byzantins. Paris, 1975
Kravari. Macédoine:	**V. Kravari**. Villes et villages de Macédoine occidentale. Paris, 1989
Laurent. Corpus, V/2:	**V. Laurent**. Le corpus des sceaux de l'empire byzantin. T. V/2 : L'Eglise. Paris, 1965
Nesbitt-Oikonomides. Catalogue, 1:	**J. Nesbitt, N. Oikonomides**. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oakes and in the Fogg Museum of Art. Vol. I. Washington, DC, 1991
Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae:	Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes par J. Darrouzès. Paris, 1981
Oikonomidès. Préséance:	Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire par N. Oikonomidès. Paris, 1972

Photius. Epistulae, 1:	**Photius**. Epistulae et Amphilochia. Vol. I. Ediderunt V. Laourdas et L. G. Westerink. Leipzig, 1983
Prinzing. Justiniana Prima:	**G. Prinzing**. Entstehung und Rezeption der Justiniana Prima-Theorie im Mittelalter. – Byzantinobulgarica, V, 1978, 269–287
Pseudo-Kodinos. Traité des offices:	**Pseudo-Kodinos**. Traité des offices. Introduction, texte et traduction par J. Verpeaux. Paris, 1966 (1976²)
Regestes, II–III, IV, V:	Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les actes des patriarches. Fasc. II et III. Les regestes de 717 à 1206. Par V. Grumel et J. Darrouzès ; Fasc. IV. Les regestes de 1206 à 1309. Par V. Laurent ; Fasc. V. Les regestes de 1309 à 1376. Par J. Darrouzès. Paris, 1989², 1971, 1977
Scylitzes:	**Ioannis Scylitzae** Synopsis historiarum. Editio princeps. Rec. I. Thurn. Berolini et Novi Eboraci, MCMLXXIII (CFHB, V)
Tăpkova-Zaimova. Entre Ochrid et Tirnovo:	**V. Tăpkova-Zaimova**. Entre Ochrid et Tirnovo : problèmes de l'Eglise après 971. – In : Byzantium and the Bulgarians (1018–1185). Athens, 2008, 25–37
Ταρνανίδου. Ἡ διαμόρφοσις	**Ἰ. Ταρνανίδου**. Ἡ διαμόρφοσις τοῦ αὐτοκεφαλίου τῆς Βουλγαρικῆς εκκλησίας (864–1235). Θεσσαλονίκη, 1976
Zacos, II:	Byzantine Lead Seals. By G. Zacos. II. Compiled and Edited by J. W. Nesbitt. Berne, 1984

СЪДЪРЖАНИЕ

Няколко предварителни слова 7

Глава I. БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА 870–1018 г.: ОТ АРХИЕСКОПИЯ ДО ПАТРИАРШИЯ 13
1. Началото: Архиепископията 870–913 г. 13
2. Българската патриаршия 913–971 г. 34
3. Translatio Ecclesiae: Българската патриаршия 971–1018 50

Глава II. БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА СЛЕД 1018 г.: ОТ ПАТРИАРШИЯ ДО АВТОКЕФАЛНА АРХИЕСКОПИЯ 58
1. Раждането на Българската архиепископия 59
1.1. Моделът Василий II. 59
1.2. Регионализъм и интернационализъм, или от въображаемото към реалното 62
1.3. Легендарност и реалност: от Justiniana Prima до Българската архиепископия. 65
2. Граници и епархии 1019–1186 г. 75

Глава III. СПИСЪК НА БЪЛГАРСКИТЕ АРХИЕПИСКОПИ 93
1. Ръкописна традиция: Paris. gr. 880 – Москва, ГИМ. Син. 286. 93
2. Издание и преводи 99
3. Текст и превод 101
4. Обяснителни бележки 105

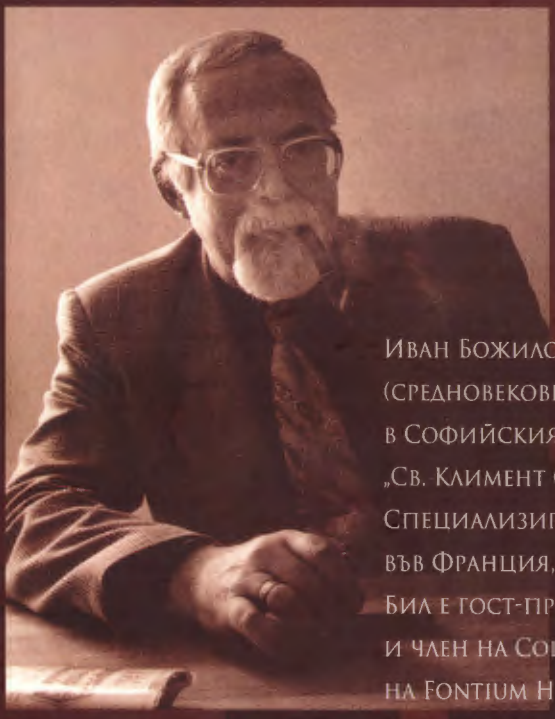

Иван Божилов е завършил история (средновековна история и археология) в Софийския университет „Св. Климент Охридски". Специализирал е византинистика във Франция, Гърция и Италия. Бил е гост-професор в Париж (1977, 1990) и член на Collegium directorium на Fontium Historiae Maediae Aevi – Roma (1989–1997). Ст.н.с. I ст. в Института по история (БАН), а през 2001–2010 е професор по история на средновековната култура в Нов български университет. Автор е на 10 самостоятелни книги и 15 в съавторство. Сред тях са: „Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на средновековна България" (1983), „Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография" (1985, 1994[2]), „България във Византийската империя" (1995), „Културата на средновековна България" (1996), „История на средновековна България VII–XIV в." (1999, 2006[2]), „История на Добруджа. Т. 2. Средновековие" (2004), „България и Дубровник. Договорът от 1253 г." (2010).

9 789546 171184

Цена 9 лв.